

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Rel.}
Ser. 452

Title: Hitopadesha

452

हितोपदेश.

Incomplete

:	Hitopadesha.	:	Title
:	:	:	Author
:	:	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
452:	:	Remarks	

Begins ~~ends~~

averages

Hitopadesh

452

हि०३०

१

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीरासायनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ अथ द्वितीयाकथारंभः॥ रा
जपुत्रादुचुः॥ आयं भिक्षुः॥ मः श्रुतं तावदस्माभिरिहाने सुहृदं श्रीतुमिहान
ः॥ ॥ विष्णुशर्माकथयति॥ अतः॥ यस्यायमाद्यः श्लोकः॥ ॥ वदं मानो महात्मे होम
इह योर्वने॥ पिशुनेनातिलुधेनजं वुकेन विनाशितः॥ ॥ राजपुत्रैरुक्तं॥ कथमे
तत्॥ विष्णुशर्माकथयति॥ अस्ति रक्षिणा पथे सुवर्गिना मनगरी॥ तत्र वदं मानो ना
महाधनो वशिष्ठान्तरि॥ तस्य प्रभतेऽपि विदिते अति सद्गुणपरा न्वं धनवलोका
पुनः॥ ॥ नं विधेयमिति मतिर्वभूव॥ यतः॥ अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमानो पजा
यते॥ उपर्युपरि पश्यतः सर्वं वदं रिद्विषाः॥ १॥ अपरं च॥ अतः॥ पिनरः पूज्यो यस्या
स्ति विपुलं धनं॥ शशिना तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते॥ २॥ अन्यच्च॥ अव्यवसायि राम
नमलसं देवपरं सारसं परिहीनं॥ प्रसदं वदं द्विपतिं नेह त्यक्त्वा गृहं हि तं लक्ष्मीः॥ १
३॥ किंच॥ अलसं सुसिवासं रोमिलं नमभूमिवात्सल्यं॥ संतोषो भीरुत्वं च व्याघातात्

इत्यस्य॥ ४॥ यतः॥ संपदा सुस्थिता मन्यो भवति स्वल्पयापि यः॥ कृतकृत्यो विविर्मन्येन व
र्धयति तस्य तां॥ ५॥ अपरं च॥ निरुत्साहं निरानंदं निर्वीर्यं मरिचं दनं॥ माससीमंति
नीका चिज्जनयेत्पुत्रमीदृशं॥ ६॥ तथा चोक्तं॥ अलंघ्यं च वलिसेतलं च रत्नं देवदत्तं च
रक्षितं वदं ये सम्यग्दृष्टं तीर्थेषु निःक्षिपेत्॥ ७॥ किंच॥ अवमानश्चार्थः स्वल्पव्यये
पिकालेनां जनवत् क्षयमेति॥ अनुपभुज्यमानो व्यर्थं स्व॥ तथा चोक्तं॥ धनेन किं
यत्नं ददाति नाश्रिते वलेन किं यच्च रिपुं क्षवाधते॥ अश्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत्
किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत्॥ ८॥ अन्यच्च॥ अजनस्य हयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च
संचयं॥ अवध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु॥ ९॥ यतः॥ जलविंदुनिपातेन क्रम
शः प्रयते घटः॥ सदेतः सर्वं विद्यानां धर्मस्य च धनस्य च॥ १०॥ दानोपभोगहीनस्य
दिवसायास्य याति वै॥ स लोमकारभस्त्रे वस्त्रसन्नपि न जीवति॥ ११॥ इति संचित्य संजी

ई

मा

१३३

२

वकनंरकनामानौवृधमोधुरिजियोज्यशकटनानाविधद्वयपुर्णकवावाणिज्येन
काश्मीरं प्रतिचलितः॥यतः॥ कोतिभारःसमर्थानांकिंहरं व्यवसायिनां। कोविदेश
सविद्यानां कः परः प्रियवादिनां॥ १३॥ गच्छतस्तस्य दुर्जननाम्निमहारणे संजीव
कोभगजानुनिपतितः॥ तमालोकाचितयद्वैमानः। करोतु नामनीतिस्तो व्यवसाय
मितस्ततः। फलं पुनस्तदेव स्याद्यदि धर्मन सिस्थितं॥ किं॥ किं सयः सर्वथा हेयः प्र
सूहः सर्वकर्मणां॥ तस्माद्विस्मयमुत्सृज्य साध्य सिद्धिर्विधीयते॥ इति संचित्य संजीव
कं तत्र परित्यज्य वर्धमानः पुनश्चलितः। संजीवकोपिकथं कथमपि खुरत्रये राभरं क
लो स्थितः॥ यतः॥ निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात्पतितस्य च॥ तत्तत्केनापि दृष्टस्य आयुर्म
मनिरहति॥ ततो दिनेषु गच्छत्सु खेच्छाद्वार विरारादि जामेनारण्यानीनाम्यनरुष्टु
थां गोवलवान्न नार॥ तस्मिन्वने पिंगलकनामा सिंहः सन्भुजो पार्जितराज्यसुखमनु

राम
९

भवन्नास्ते॥ तथा च॥ नामिषे कोन संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः॥ विक्रमार्जितवित्तस्य स
यमेव मृगैः॥ स चैकदा पिपासा कुलितः पानीयं पातयन्मुना कच्छमवततार॥ तेन
च सिंहो न तत्र वनेऽनुभूतमपूर्वं प्रलयकालघनगर्जितमिव संजीवकनदितमश्रावि॥
तच्छ्रुत्वा चासौ पानीयमपीत्वा सच कितं परिवृत्य स स्थानमगमत्॥ ततः किमिदमित्यालो
चयं कृत्सी स्थितः॥ सच कितं सथाविधः करटकरमनकाभ्यां मंत्रिपुत्राभ्यां जंबुकाभ्यां ह
ष्टः। तं दृष्ट्वा करटकरमनक आह॥ स खे करटक किमित्ययमुदकार्थी स्वामी पानीय
मपीत्वा मंदं मंदं भवतिष्ठते॥ करटको ब्रूते॥ मित्रदमनक मम संमते अस्य चित्तैव न
कार्यं॥ किंपुनः स्वामि चैष्टानिरूपणे॥ यतोऽनेन राज्ञा विरमवधीरिताभ्यामावाभ्यां
महदुःखमनुभूतं॥ अपि च॥ सेवया धनमिच्छतिः सेवकैः पश्य यत्कृतं॥ स्वातंत्र्यं य
कुरीरस्य मूढे स्तदपि दारितं॥ १॥ शीतवातात् पक्ष्मशानं सहते देपराश्रिताः। तरं शे
नोपि मेधावीतपक्षस्तस्मात्सुखी भवेत्॥ २॥ एतावज्जन्म साफल्यं यदनायतनं प्रतिता।

हि. ७३

३

ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के मृताः ॥ १॥ एहि गच्छ पतो निष्ठवरमौनं समाचर। एव
माशाग्रहप्रसूः क्रीडन्ति धनिनोर्ध्वभिः ॥ ४॥ अबुधैरर्थलाभाय पण्यस्त्रीभिरिव स्वयं। आ
त्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥ ५॥ विशेषस्तु ॥ प्रणामपुत्रतिहेतोर्जीविनहेतो
र्विसुं वति प्राणान्। उः स्वीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादप्यः ॥ ६॥ मोनान्मूकः प्रवचन
पटुर्वीतुलोजल्पको वाज्ञोऽप्यभीरुर्द्यद्दिनसरुते प्रायशो नाभिजातः। पार्श्वे ध्ये भवति च
तथा हरात् प्रागल्भः सेवार्धर्मः परमगरुतो योगिनामप्यगम्यः ॥ ७॥ दमनकः ॥ मित्र
सर्वथा नैतन्मनसापि मंतव्यं ॥ यतः ॥ कथं नामन सेव्यं ते यत्ततः परमेश्वराः। अचिरेणो
वयेतुष्टाः सूरयन्ति मनोरथान् ॥ ८॥ पश्य। कुतः सेवा विहीनानां चामरोद्धतसंपदः ॥ राम
उद्दंडवत्कृत्रवाजिवाराणां वाहिनीः ॥ ९॥ करटको वदति। तथापि किमनेन व्यापारेणा
स्माकं। अत्र व्यापारः सर्वथा परिरुहणीयः। यतः। अत्र व्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमि
च्छति ॥ स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः ॥ १०॥ दमनकः पृच्छति। कथमेतत् ॥ क

राम

३

टकः कथयति ॥ अस्ति मगधदेशे धर्मा रणसंनिधाने ॥ शुभदत्तनाम्ना कायस्थेन विहार
ः कारयितुमारब्धः। तत्र करपत्रदीयमाणास्तं भैः कस्यचित् दृष्ट्वा टितत्वं उद्भयमध्ये की
लंति धाय धृतं ॥ अथ तत्र वनवासी महावानरसमूहः क्रीडन्नागतः ॥ तत्रैको वानरः का
लदंडप्रेरित इव तं कीलकं दृष्ट्वा भ्याधत्वा पविष्टः ॥ तत्र स्फाटितस्तं भयं तस्य लेबमान
सुक्कद्वयं प्रविष्टं। अनंतरं सहजं चंचलतया मरुता यत्नेन तं कीलकं दृष्ट्वा भ्यामाकृष्टवान् ॥
आकृष्टे च चूर्णीतां उद्दृष्टः सत्यं च त्वंगतः। अतोर्हं ब्रवीमि। अत्र व्यापारेऽपि ॥ दमनको
ब्रूते ॥ तथापि स्वामिनश्चेष्टानिरूपणां सेवकेन कर्तव्यमवश्यमेव ॥ करटको वदति ॥ य
ः सर्वधिकारेति युक्तः प्रधानमंत्री सकरोतु। यतो नु जीविना पराधिकारे चिंतानकर्त
व्या। यतः ॥ ॥ पराधिकारचर्चीयः कुर्यात्स्वामिहिते कुप्या। सविधीदति वीत्कारात्ताडितो ग
र्हभो यथा ॥ १॥ दमनकः पृच्छति ॥ कथमेतत्। करटकः कथयति ॥ अस्ति वाराणा
स्याकर्षरपटो नाम रजकः। स चैकदा भिनवरूपेण दनया सह चिरात्केलिं कृत्वा निर्भरं सु

हि-३ नः॥ अथानंतरं तद्वृहद्व्याप्यपदं चोरः प्रविष्टः॥ तस्य प्रागस्यो गर्दभो वदस्ति च तिति॥ कु
 ४ कुरश्चोपविष्टः॥ अथ गर्भः श्वानमाह। तव तावदयं व्यापारः। तत्किमिति त्वमुच्चैः शब्दं क
 त्वास्वामिनं जागरय॥ कुक्कुरो ब्रूते॥ मम नियोगस्य पिबन्ती कित्वा कर्तव्या॥ त्वमेव जानासि
 । यथाहमेतस्य गृहस्य रक्षो करोमि॥ ततो यं चिरान्निवृत्ते ममोपयोगं न जानाति तेनाधुना म
 माहारदानेपि मंरादरः॥ यतो विना विधुरदर्शनं स्वामिनो नु जीविषु मंदा दश भवंति॥ गर्द
 भो ब्रूते॥ शृणु वरवर। श्रुते कार्यकालेयः सकिं भृत्यो यथा सुहृता कुक्कुरो प्यारु॥ शृणु ता
 वत्। भृत्यान्संभाषयेद्यस्तु कार्यकाले सकिं प्रभुः॥ यतः॥ आश्रितानां भृत्यो स्वामिसेवा
 यां धर्मसेवते। पुत्रस्योत्पत्तये चैव नश्यति प्रतिहस्तकः॥ गर्दभः सकोपमाह॥ पापीयांस्त्वं
 यः स्वामी कार्येपेक्षामेवं करोषि॥ भवतु यथा स्वामी जा गृह्यति तन्मया कर्तव्यं॥ यतः॥ ए राम
 ४ षतः सेवयेदकं जठरेण दुताशनं॥ स्वामिनं सर्वभावेन परलोक मयो यया॥ इत्युक्त्वा सची
 त्कारं कृतवान्। ततो स्तेनवीत्कारश्चेन्न सरजको जागरितः॥ निद्रो विमर्दको पाडुत्थाय ल
 मा

कुट्टे स्तंता उद्यामास॥ अतो हं ब्रवीमि॥ पराधिकारचर्चामित्यादि॥ पश्य॥ पश्यताम
 न्वेषणोऽस्मन्नियोगः॥ साचविनियोगचर्चा क्रियतां। कित्वा यतयापि निःप्रयोजनम
 स्ति। आवयोस्तावद्वृत्तिशेष आहारः प्रचुरस्ति श्रुति। इमनकः सकोपमाह। कथमास
 रार्थी भवानयं सेवते। एतन्न युक्तं मुक्तं॥ सुहृदामप्यपकारकारणाद्विषतो मप्यपकार
 रकारणात्॥ नृपसम्यग्रूपते बुधेर्जठरं कोन विभर्त्तुं केवलं॥ अपिच॥ यस्मिन् जी
 वति जीवंति वदवः स तु जीवति। वकोपि किन्तु कुरुते चंघास्तोदरपूरणं॥ पश्य॥ पंचवि
 र्यातिरासत् पुराणैः कोपि मानवः। कोपिलक्षैः कृती कोपिलक्षैरपि न लभ्यते॥ मनु
 ष्यजातो तुल्यायां भृत्यत्वमतिगर्हितं। प्रथमे योनतत्रापि सोपि जीवत्सु गण्यते। तथा
 ल्युक्तं॥ वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससां॥ नारी पुरुषतो यानामंतरं महदंत
 रं। तथा हि॥ सत्यस्त्रायुवशावशेषमलिनं निर्मलं समप्यस्त्रिगोः स्वात्तुवापरितोषमेति
 न भवेन्नस्पृह्यं शांतये॥ सिंहो जंबुकं मंका मागतमपि त्यक्त्वा निहंति हि पंसर्वः स

हि-३ ५
 दुर्गतोपि वां कृतिजनः सत्त्वानुरूपं फलं। अपरं च॥ पश्य॥ सेव्यसेवकयोरंतर्द्वारं॥ लांग
 लचालनमधश्चरणावपातं भूमौ निपात्य वदनोदरदर्शितं च॥ श्वापि उदस्य कुरुते गुज
 पुंगवस्तु धीरं विलोकयति चादु शतैश्च भुंक्ते॥ किंच। यज्जीव्यते ह्यगामपि प्रथितं मनुष्ये
 विज्ञानविक्रमयशोभिरभग्नमानं। तन्नाम जीवितमिह प्रवर्तितं ताः काकोपि जीवति च
 रंचवलिनं च भुंक्ते॥ अहितहितविवारश्च न्य बुद्धेः श्रुतिसमये वहुभिर्वहिः कृतस्य॥ उदर
 भरणमात्रके वले कोऽपुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः॥ करटको ब्रूते॥ आवांता वदप्रधा
 नौ तथा प्यावयोः किमनया विचारसाया। दमनकः पुनराह॥ कियता कालेनामात्यः प्रधा
 नतां प्रधानतां वालभते॥ यतः॥ न कस्य चित्कश्चिद्विरुद्धभावाद्भवतु सा भिमतः खलो वा॥ राम
 लोके गुरुत्वं विपरीततां वैवाचि चेष्टिता न्येवनरं नयेति॥ किंच॥ आरोप्यते शिला शैले यथा
 यन्नैतत्स्य सा॥ निपात्यते ह्यगोना धस्तथात्मा गुणारोषयोः॥ तदत्र प्रयता यत्रोत्थात्मा सर्व
 स॥ करटको ब्रूते॥ अथ भवान् किं वदति॥ स आह॥ अर्थता वत्सामी पिंगलकः कथं भ

च१
 यात्सं कितं परिच्योपविष्टः। करटको ब्रूते॥ किंतु त्वं जानासि॥ दमनकोऽवदत्॥ किम
 आविरितमस्ति॥ उक्तं च। उदीरितोर्थः पशुना पिष्टस्य ते हयाश्च नागाश्च वरुंति रेशिताः।
 शिड अनुक्तमपूहति पण्डितो जनः परं गितज्ञानफलाहि बुद्धयः॥ तदत्र भयप्रस्तावे रुमे
 नंप्रभावेनात्मीयं करिष्यामि। यतः॥ प्रस्तावसदृशं वाक्यं सद्भावसदृशं प्रियं। आत्मानं मन्य
 ते प्रीतं भूपालस्य सदुर्मतिः॥ दमनको वदति॥ भद्रकथं महं सेवानभिज्ञः। पश्य॥ किमप्य
 स्तिसभातेन किं सुंदरं सुंदरं॥ यद्देवरोचते यस्यैव भवेत्तत्र स सुंदरं। यतः॥ यस्य यस्य हि
 योभावस्तेन तेन हितं तरे॥ अनुप्रविश्य मेधावी हि प्रमात्सवं शनयेत्॥ अपि च॥ कोत्रैव
 रुमिति वृथा तस्य गारे शयेति च॥ आत्मा मैवितथा कुर्याद्यथा शक्तिमही पतेत्॥ अपरं च॥
 अत्यक्षो धृतिमानप्रातः कुर्यान्नुगतः सदा। आदिष्टेन विकल्पे तस्य राजवसतिं वसेत्॥
 करटको ब्रूते॥ कराचित्त्वामनवसरप्रवेशादवमन्यते स्वामी॥ दमनको ब्रूते॥ अस्त्वेवं तं
 थाप्य नु जीवितासां निधमं वश्यं करणीयं॥ यतः॥ दोषभीतिरनारंभः को पुरुषस्य लह

हि. उ. ६ रां ॥ केरजीर्णभयात्प्रातर्भोजनं परिहीयते ॥ पश्य ॥ आसन्नमेकं पतिर्भजते मनुष्यं विद्यावि
हीनमकुलीनसंसर्गात् ॥ प्रायेण भूमिपतयः प्रमदालाभश्च यः पार्श्वतो भवति तं परिवे
ष्टयंति ॥ करटको वदति ॥ अथ तत्र गत्वा किं वदसि ॥ दमनको वदत ॥ अहं किमनुरक्तो वि
रक्तो मयि स्त्रीमतीति विशास्यामि ॥ तावत् करटको ब्रवीत् ॥ किं तत्र ज्ञानलक्षणं ॥ दमनको वद
ति ॥ दूरारवेक्षणं हासः ॥ संप्रश्नेच्छादरो भ्रमः ॥ परोक्षेऽपि गुणश्चाद्यास्मरणं प्रियवस्तु ॥ तथा
च सेवकेषु नुरक्तिश्च दमिं प्रीतिविवर्द्धनं ॥ अनुरक्तेऽपि लिङ्गानि जानीयान्मतिमान्नरः ॥ एत
त्सौत्वा यथायं ममायत्तो भविष्यति ॥ तद्वक्ष्यामि ॥ यतः ॥ अप्रायसं दर्शनं जीविपतिस्तु प्राय
सं दर्शनं जोषसिद्धिं ॥ मेधाविज्ञेनीति विधिप्रयुक्ताः पुरः स्फुरंतीति वदंति ॥ करटको ब्रुते ॥
तथाप्यप्राप्ते प्रस्तावेन वक्तुं मरुसि ॥ यतः ॥ अप्राप्तकालवचनं बहस्यतिरपि ब्रुवन् ॥ प्रा
प्त्या तबुद्धौ वज्ञानमपमानं च केवलं ॥ दमनको वदति ॥ मित्रमा भेदीः ॥ नाहमप्राप्ताव
सरवचनं वक्ष्यामि ॥ यतः ॥ आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ॥ अपृष्टे नापि वक्तव्यं

राम
६

भृत्येन हितमिच्छता ॥ यदि च प्राप्तावसरेणापि वचनं न मया वक्तव्यमिति ॥ तदा मंत्रित्व
मेव ममानुपपन्नं ॥ यतः ॥ कल्पयति येन वृत्तिर्येन च लोके प्रशस्यते सद्धिः ॥ सङ्गरास्ते
न च गुणितारक्ष्यश्चेद्वर्द्धनीयश्च ॥ तत्रैव अनुजानीहि मां गच्छामि ॥ करटकः ॥ शुभ
मस्ति ॥ यथाभिलषितमनुष्ठीयतां ॥ इति उवाच ॥ गम्यतामर्थलाभाय हे माय विजयाय च ॥
शत्रूणां च विनाशाय पुनरागमनाय च ॥ ततो दमनकः सविस्मय इव पिङ्गलकसमीपे ग
तः ॥ अथ दूरादेव राज्ञात्तादरं प्रवेशितः ॥ साष्टांगपातं प्रणम्योपविष्टः ॥ राजा ह ॥ दमनक
चिरादृष्टेति ॥ दमनको ब्रुते ॥ न किंचिदेव पादानां मया प्रयोजनमस्ति ॥ तथापि प्राप्ता
कालमनुजीवितासां निधिमवश्यं करणीयमित्यागतोस्मि ॥ किंतु ॥ इतस्त्यनिर्वर्धना
केन चापि करणीयं कं इयनकेन चापि ॥ ततो न कार्यं भवतीश्वराणां किं मे गवाप्राणाव
तानरेण ॥ यद्यपि चिरेणावधीरितस्य मे बुद्धिर्नाशो न शक्यते ॥ तथा हि ॥ मणिलुठति
पादेषु काचः शिरसि धार्यते ॥ यथैवास्ति तथैवास्ति काचः काचो मणोर्मणिः ॥ अन्यच्च ॥

धैर्येकरथेपुरुषस्यनूनं बुद्धेर्विनाशो न हि शंकनीयः। अधः कृतस्यापि तन्नूनपातो नाधः
 शिखायाति कदाचिदेव॥ देवसविशेषेण सा मिना सर्वदा भवितव्यं॥ यतः॥ निर्विशेषं यदा
 राजा समं सर्वेषु वर्तते॥ तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः प्रसीरिहीयते॥ किंच॥ त्रिविधाः पुरु
 रवारा जन्तु त्रमाधममध्यमाः॥ नियोजयेत्तथैवैतास्त्रिविधेष्वेव कर्मसु॥ स्थानेन नि
 योज्येते भृत्याश्चाभरणानि च॥ न हि चूडामणिः पादे नितरां भवशोभते॥ किंच॥ कनक
 भूषणसंग्रहो विज्ञो यदि मणिश्च पुणि प्रणिधीयते॥ न च विरौति न चापि न शोभते
 भवतियोजयितुर्वचनीयता॥ पश्य॥ बुद्धिमाननुरक्तो यमिहो भयमयं जनः॥ इतिभ्य
 त्यविचारस्तोभृत्यैरापूर्यते नृपः॥ तथाहि॥ अश्वः शस्त्रं शस्त्रं दीपावाणी न रश्मि नारीचः। राम
 पुरुषविशेषं प्राप्य भवतियोग्या अयोग्याश्च॥ अन्यच्च॥ किं भक्तेना समर्थेन किं शक्तेना
 पकारिणा॥ भक्तं शक्तं च माराजान्नावतां तु त्वमहं सि॥ यतः॥ अवज्ञानाद्राज्ञो भवति म
 तिहीनः परिजनस्तथा तस्मिन् त्वमहं सि॥ यतः॥ त्वा धन्या दुजतिन समीपे बुधजनः॥

बुधैरन्यत्तेराज्ये भवति न हि नीतिर्गुणवती विपन्नायां नीतो सकलमवशं सीदति जगत्॥
 अपि च॥ देव॥ जनं जनपदानित्यमर्चयंति नृपार्चितं॥ नृपणावमती यस्तु स सर्वैरव
 मन्यते॥ किंच॥ बालादपि गृहीतव्यं युक्तं सुक्तं मणीषिभिः॥ रवेरविषये किं नृपरीपस्य प्र
 काशनं॥ पिंगलको ब्रवीत्॥ भद्रदमनक किमेतत्॥ त्वमस्मदीय प्राधान्या माय पुत्र स्वमे
 वेयंतं कालं यावत्कुतोपि खलवचनां क्षगते सि॥ इहानीयथा भिमंतं वृद्धि॥ दमनकवृत्तो
 देवपृच्छामि किंचित्॥ क्षिगलक उवाच॥ उच्यते॥ दमनकः कथयति॥ त्वं धार्तः स्वामी पानी
 यमपीला किमिति विस्मित इव तिष्ठति॥ पिंगलको ब्रवीत्॥ भद्रमुक्ते॥ किं नृपदं कुंजकश्चि
 दिश्वसि भूमिरस्ति॥ षष्ठ्यु॥ कथयामि॥ वनमिदमपूर्वसत्वा धिष्ठितं॥ अतोऽस्माकं त्याज्यं॥
 तथा च श्रुतस्तथाप्य पूर्वः शत्रो महान्॥ शत्रो न रूपेण च तस्य प्राणिनो वलेन सुमहता भ
 वितव्यं॥ दमनक उवाच॥ देव अस्मिता वदयं महान् भयहेतुः॥ शत्रोऽस्माभिरप्याकर्णितः
 किंच॥ स किं मंत्रीयः प्रथमं भूमित्यागं युद्धं चोपदिशति॥ अपरं च॥ भृत्यानामप्युपयो

हि ३ गोसातव्य एव ॥ यतः ॥ वंधुश्रीभृत्यवर्गस्य बुधः सत्वस्य चात्मनः ॥ आपन्निक्रवपाषाणो नरो जा
 ८ नाति सारतां ॥ सिंहो ब्रूते ॥ भद्रमां महतीं का वाधते ॥ दमनकः ॥ स्वगतमत्यथा किं त्वं राज्यसु
 खं परित्याज्यास्मान् संभाषसे ॥ प्रकाशं ब्रूते ॥ देव्या वदं जीवामिता वदयं न कर्तव्यं ॥ किं ॥
 ५ ती करटकादयोऽप्याश्वास्यतां ॥ यस्मात्पत्यकुं रकाले उर्मस्तसमुदायः पुरुषाणामिति ॥ ततस्तौ
 दमनककरटकौ राता सर्वसेनापि प्रजितौ ॥ भयप्रतिकारं प्रतिज्ञाय बलितौ ॥ करटको गच्छन्
 दमनकमाह ॥ सखे किं शकाः प्रतीकारः ॥ अयं भयहेतुरशकः प्रतीकारो चेत्प्राप्तो भयोपश
 मे प्रतिज्ञाय कथमयं महान् प्रसादो गृहीतः ॥ यतः ॥ अत्र पकुर्वीतानकस्याप्युपरारं गृही
 यात् विशेषतश्चरातः ॥ पश्य ॥ यस्य प्रसादे पसास्ते विजयश्च पराक्रमे ॥ मृत्युश्च वसति को
 धे सर्वते जोमको हिसः ॥ तथा हि ॥ वालोपि नावमते व्योम लुब्ध इति भूपतिः ॥ महती देवता ह्ये
 घानरूपेण संस्थिता ॥ दमनको विरुस्याह ॥ मित्रं त्वं मया भयकारणं ॥ ज्ञाते वलीव
 दं न नर्दितं तत् ॥ वृषभाश्चात्मा कमपि भक्ष्याः किंपुनः सिंहस्य ॥ करटको ब्रूते ॥ यद्येवं तदा

राम

८

स्वामित्रासक्तैव किं ज्ञापनीतः ॥ दमनको वदत् ॥ यदितत्रैव मुच्यते ॥ तदा कथमयं प्रसा
 दलाभः स्यात् ॥ अपरंच ॥ निरपेक्षो न कर्तव्यो भृत्यैः स्वामी कदाचन ॥ निरपेक्षं प्रभुं हं
 त्वाभृत्यः स्यादधिकर्णवत् ॥ करटको ब्रूते ॥ कथमेतत् ॥ दमनकः कथयति ॥ अस्य ब्रूदशि
 खरनाम्नि पर्वते महाविक्रमो नाम सिंहः ॥ तस्य पर्वतकंदरा मधिशयानस्य केशरायकश्चि
 न्मूषकश्चि नन्ति ॥ स सिंहः केशरायं लूनं बुद्धापिकुपितस्तं विचरांतर्गतं मूषकमलभ्यमानं
 विज्ञाय चिंतयत् ॥ किं विधेयमत्र ॥ भवत्येवं श्रूयते ॥ लुडशत्रुर्भवेद्यस्तं विक्रमान्नैवलभ्य
 ते ॥ तमारुहं पुरस्कार्यैः सदृशस्य सैनिकैः ॥ इत्यालोच्यते न ग्रामं गत्वा दधिवर्णानामा
 विडालः स्वकंदरे मां साहारे दत्वा प्रयत्नादानीय दत्तः ॥ तद्वयान्मुखको वहिर्न संचरति ॥
 तेनासौ सिंहो हतकेशरः सुखं स्वपिति ॥ मूषकशब्दमपि यदा यदा शृणोति ॥ तदा
 तदा सोऽसविशेषं मां साहारे दानेन तं विडालं संवर्द्धयति ॥ अथैकदा समुखकः लुधापी
 डितो वहिश्चरन् विडालेन प्राप्नो व्यापादितः ॥ अनंतरं यदा कदाचिदपि तस्य मुखक

हि. ३. स्वशङ्खचिरान्नुश्रुत्वा॥ तदोपयोगाभावात्तस्य विडालस्याहारदानेऽपि मंदादरोवभूव।
 ततो सावाहारविरहात्तुर्बलो मुमूर्धुरभवत्। अतो हं ब्रवीमि। निरपेक्षदति॥ ततो रम
 नककरटकौ संजीवकसमीपंगतौ॥ तत्र करटकः तरुतले साटोपमुपविष्टः। दमन
 को ब्रूते॥ अरे वृषभस्पर्शपिङ्गलके नारणपरहायं नियुक्तः सेनापतिः॥ करटकस्तां
 समात्तापयति॥ सत्वरमागकुनो चेदितोरणाहू रमपसर॥ अव्यथा ते विरुद्धं प्रतिष्यति।
 ततो देशव्यवहारानभिज्ञः संजीवकः सभयमुपसृत्य करटकं प्रणतवान्। तथैवोक्ते॥ म
 तिरेव वलादुरीयसीतदभावे करिणाभियं दृशा॥ इति घोषयतीव डिं डिमः करिणां हस्तिपका
 हतः क्षणात् संजीवकः कथयति। सेनापते किं कर्तव्यं मया। करटको ब्रूते॥ यश्च ज्वनेति
 वृत्तिरदेव पादानं पादारविदंगत्वा प्रणामः। संजीवको वदति॥ तदभयवाचं प्रयच्छ। गच्छ।
 मि। करटकेनोक्तं॥ अलमनया शोकया। यतः। तरुणानि नोन्मूलयति प्रभंजनो मृडनि
 नीचैः प्रणतानि सर्वतः॥ समुद्धितानेव तरुप्रवाधते महान्महत्परोति विक्रमे॥ त

राम

श्रु ३

सौ संजीवकं नातिदूरे व्यवस्थाप्य पिङ्गलकानि कटंगतौ। ततो राजा सादुरमवलोकितौ॥
 प्रणम्योपविष्टौ॥ राजा ह॥ इष्टः सः॥ दमनको वदति। देवदृष्टः॥ किं तु देवेन ज्ञाते
 तथा तन्महाबलो सो देव इष्टुमिच्छति॥ ततः संजीवकः प्रविश्यतां॥ किं तु देवाः शङ्क
 मात्रा देवतमेतव्यं। तथा त्युक्तं॥ शङ्कमात्रान्नमेतव्यमस्तत्वा शङ्ककारणां॥ शङ्कहेतुं
 परिज्ञाय कुट्टनीजोरवृगता। राजा ह॥ कथमेतत्। दमनकः कथयति। अस्ति श्रीपर्वत
 मध्ये वृक्षपुराभिधानं नगरं॥ तस्य प्रदेशशिखरे घंटाकर्णेनामराहस्यप्रतिवसति।
 इति जनप्रवादः श्रूयते॥ घंटाप्रणादः सदान् श्रूयते॥ एकदा घंटा मादाय पलायमा
 नः कश्चिच्चौरस्तत्र व्याघ्रा व्यापादितः खादितश्च॥ तत्प्राणिपतिता च घंटावानरैः प्रा
 णीते च वानरास्तां घंटां वादयन्ति॥ ततस्तन्नगरजनैः समनुष्णः खादितो इष्टः॥ प्रति
 ह्नां घंटावादाश्च श्रूयते॥ अनंतरं घंटाकर्णः कुपितो मनुष्यं खादति॥ घंटां च वाद
 यति॥ इत्युक्ते जनाः सर्वपलायितास्तन्नगरात्॥ ततः करालानामकुट्टन्याविमृश्य

२
हि. उ.
१०

मर्कटाघंटां वादयंतीति स्वयं परिज्ञाय भूषा विज्ञप्रः ॥ देवयदि धनं हयः क्रियते । तदा घंटा कार्ण
महं साधयामि ॥ ततो राजा धनं दत्तं । कुट्टन्या च मंडल पूजा गरा च त्राघाचार्य गौरवं दर्शयित्वा
स्वयं वानर प्रिय फलान्या समुल्लूख्य दायवने प्रविश्य फलान्यवकीर्त्तनीनि । ततो घंटां परित्य
त्यज्य वानराः फलासक्ता बभूवुः ॥ कुट्टनी तु घंटां गृहीत्वा सत्वरं समागता ॥ सकल लोक पूज्या
भवत ॥ अतो हं ब्रवीमि ॥ शब्दमात्रादित्यादि ॥ ततः संजीवक मानीय दर्शनं कारितः ॥ पश्चात्तत्रै
वान्योन्या महात्म्य दर्शनं कारितः ॥ ततः सामान्येन चिरं निवसति ॥ अथ कदाचित्तस्य सिंरुस्य
आतास्तत्र कर्त्तुं नाम सिंरुः समागतः ॥ तस्यातिष्ठं कृतोष विश्य पिंगलक सदाहाराय प्रश
नं हं चंचलितः ॥ तत्रांतरे संजीवको ब्रूते ॥ देवाद्यास्तु मृगाणां मो संक्र ॥ राजा ह ॥ दमनक क
रटको जानीतः ॥ संजीवको ब्रूते ॥ ततो जायतां किमस्ति नास्ति वा ॥ सिंरुः विरुस्य ह ॥ नीत्ति वं राम
तत् ॥ संजीवको वदति ॥ ताभ्यां कथमेतन्मां संखादितं ॥ राजा ह ॥ खादितं ॥ व्ययितं ॥ अवधीर १०
तं च प्रत्यहं मेव कुमः ॥ संजीवकः ॥ कथं तां वदेव पादानामगोचरै रौ व क्रियते ॥ राजा ह ॥ अथ

किं ॥ संजीवकः नेतुं चितं ॥ यतः ॥ नाना विधेय प्रकुर्वीत भर्तुः किंचिदपि प्रियां कार्यमापयती
कारादन्यत्र जगती पते ॥ कमंडलूपमो मात्यस्तनुत्या गोवडु ग्रहः ॥ नृपतेः किं ह गोमूखो
दरिद्रः किं वराटकः ॥ अपरं च ॥ तस्या यत्नां सदा श्रेयोयः का किन्यापि वर्द्धते ॥ कौर्षकोषवतः
प्राणात्त्रयैः प्राणान्भूषते ॥ किं वान्यैः सुकुलाचारैः सेव्यतां पुरुषः ॥ धनहीनः स्वपत्यापि
त्यज्यते किंपुनः परैः ॥ एतच्च राज्ञे प्रधानं हृषणां ॥ पश्य ॥ अतिव्ययोनवेद्या चतथार्जतमधर्म
तः हृषणां हृषणां हरे संयनां कोषव्यशनमुच्यते ॥ यतः ॥ हि प्रमायमना लोच्य व्ययमानः
स्वकोत्तया ॥ श्रवणायत एव सोधनी वै श्रवणोपमः ॥ सध्वकरो ब्रूते ॥ श्रुणु भ्रातृश्विराश्रि
तावेतौ दमनक करटको संधिग्रह कार्यधिकारिणौ च । कार्यधिकारी च नार्थाधिकारे नियो
क्तव्यः ॥ अपि च ॥ नियोगो प्रसावेयु किंचि कुतंत कथयामि ॥ ब्राह्मणाः त्रिविधो वंधुर्नाधिकारे
प्रशस्यते ॥ ब्राह्मणाः सिद्धमप्यर्थं कुरुते नापि नय कृति ॥ निमुक्तः त्रिविधो द्रव्ये स्वदं दर्शयते
धुवं ॥ सर्वार्थं यस्मै वंधुराक्रम्य ज्ञाति भावतः ॥ अपराधेपि निःशको नियोगी चिरसेवकः ॥ ससा

हि.उ. सामिनमवतायचरेन्न निखग्रहः उपकर्त्ताधिकारस्वः सापराधनमन्यते ॥ उपकारं धर्मी कृत्य सर्व
 मेव विलुपति ॥ सभापुत्री उतो मातुः स्वयं राजा यते नृप ॥ अथ कियते तेन सदा परिचयाकुर्वं ॥ अंत
 राम ११ ईशः ह्यसायुक्तः सर्वा नर्थकरः किल ॥ सकुनिः शकटारश्च हृष्टो तावत्र भूपते ॥ सदा पन्नामसाधुस्यात्स
 मृदुः सर्व एव हि ॥ सिद्धानामयमारेश आदि श्रितविकारिणी ॥ प्राप्ता नृग्रहोऽयं परोवर्त्तः नृ
 रोधनं ॥ उपेक्षा बुद्धिहीनत्वं भोगो मातुः स्वयं नृप ॥ नियोऽर्थग्रहो पायो राज्ञि पतिपरिहारां ॥ प्रतिपत्ति
 प्रसन्नं च तथा कर्म विपर्ययः ॥ नापीडिता वमत्युच्चैरंतः सारं मही धते ॥ उष्ट्रगणा इव प्रायो भवंति हि
 नियो गितः ॥ मुहुर्नियोगिनो रोधो वसुधा मही भूतो ॥ सकृत्किं पीडितं स्यात्तव मुमुक्षुः कुरुपः ॥
 एतत्सर्वथा वसरे शास्त्रा व्यवहर्त्तव्यं ॥ पिंगलकः पुनरारु ॥ अस्ति तावदयमेव मेतोः सर्व ध्यानममवव
 नकारिणो ॥ सव कर्त्ता ब्रूते ॥ एतच्च सर्वथा लुपितं ॥ यतः ॥ आत्मा भंगकरा ब्राह्मणान् हमेत सुतानपि ॥ राम
 विशेषको नुरातश्चरात्तश्चित्रगतस्य च ॥ विशेषतश्च ॥ तस्करेभ्यो नित्युक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृप बलमात्मा ११
 नृपतिर्नृपलो भाञ्जप्रजारहे पितेव हि ॥ भ्रातः सर्वथा स्मदचनं क्रियतां ॥ आहारोऽस्माभिः कृत

एव ॥ अयं शस्य भद्रकः ॥ संजीवकोऽर्थाधिकारे नित्युत्पत्तां ॥ तथा नृपि सति पिंगलकसंजीव
 कयोः सर्वबंधुभ्यः परित्यागेन महती मृरेन कालो वर्द्धते ॥ अतोऽनृजीविना मप्यारदा नृपे
 धित्या दमनक करटका वन्यो न्यंचितयतः ॥ ततो दमनक आरु ॥ किमत्र कर्त्तव्यमात्मकृतो यं दोषः ॥
 स्वयं कृतो दोष परिदेव न विनो दोः सुलभः ॥ तथा चोक्तं ॥ स्वरी लेखा मरुस्थला कदात्मानं च हतिका ॥
 आदि सुश्रमणि साधुः स्वदेवा हृदि तादमे ॥ करटकः पृच्छति ॥ कथमेतत् ॥ दमनकः कथयति ॥ अ
 स्ति कांचनपुरनामिनगरे वीर विक्रमो नाम राजा तस्य धर्मधिकारणात्केशिन्नपितो वध्य भूमि
 नीयमानः ॥ कंदर्पकेतुना म्ना परिवाजकेन साधु द्वितीयेन नायं वध्य इत्युक्त्वा वस्त्रांचले समा
 कृष्टा धृतः ॥ राजपुरुषा ऊचुः ॥ किमिति नायं वध्यः ॥ स आरु ॥ श्रूयतां ॥ स्वरी लेखत्यादि ॥ तत आ
 रु ॥ कथमेतत् ॥ परिव्राट् कथयति ॥ अहं सिंहलनाम्नो दीपस्य भूपते जीवमृतकेतोः पुत्रः कं
 र्पकेतुः ॥ अथैकरकेलिकानना वधितेन पोतवणिग्गुखाकुतं मया ॥ यदत्र स सुद्रमध्वे चतुर्दश्या
 माविर्भूतकल्पात्तत्तले मणि किरणावली कर्तुरे पयं के स्थिता सर्वालंकार भूषिता लक्ष्मी रिव वीणां

वाद्येतीकन्याकाश्चिद्वश्यतइति॥ ततोहंवनिजमादायपोतमगृह्यतत्रगतः॥ अनेतरं तत्र गत्वा अ
ईमन्नासामयावलोकिता॥ ततस्तत्त्वावर्णपुष्पाकृतेनमयापितपासैर्नपःकृतः॥ तदनेतरं कन
कपन्ननंप्राप्यसुप्तासातथैवपर्यंकावस्थिताविद्याधरीभिरुपास्यमानामयावलोकिता॥ तयाप्य
हंदरादेवदृष्ट्वासखीप्रख्याप्यसेभाषितः॥ तत्सख्याचिमयापृष्ट्याख्यातं॥ एषाकंदर्पकेलिनामोवि
धाद्याधरचक्रवर्तिनःपुत्री॥ रत्नमंजरीनाम॥ अथप्रवृत्तेगांधर्वविवाहेतयासरममाणसजाहं
तिष्ठामि॥ ततएकदारुसिकदावित्रयोक्तंस्वामिन्सेवयासर्वमिदमुपभोक्तव्यमेवाचित्रगतास्व
र्गलेखातामविद्याधरीनकदाचिदपिस्पृष्ट्वा॥ पश्चादुपजातकौतुकेनसर्गलेखामयारुक्तेनस्पृ
ष्ट्वा॥ तयाचित्रगतयाप्यहंतथाकृत्वाचरणपद्मनाहतः॥ यथागतासुराष्ट्रेपतितः॥ अथदुःखार्त्तहं
प्रवृजितः॥ पृथिवीभ्राम्यन्निम्नानगरीमनुप्राप्तः॥ अत्रातिक्रान्तिवसेगोपगृहेसुप्तः संपश्यं प्र
दोषममयेसुहृदापातकादागतःसगोपःस्वधैर्दृष्ट्वासहसं त्रयंतीमपश्यत्॥ ततस्तानोपीताउयि
त्वास्तमेवधोसुप्तः॥ ततोईरात्रेऽसादेवास्यनापितस्यवधूहंतीपुनस्तानोपीमुवाच॥ तववियोगा

नलदग्धोसौमुहूर्ध्ववर्ततेमहानुभावस्तदहमत्रात्मानं वञ्चातिष्ठामि॥ त्वं तत्र गत्वा संभा
ष्यसत्वरमागच्छ॥ तथानुहितेसतिसगोपःत्रबुद्धोऽवदत्॥ इदानीं जरांतिके किं नयासि॥ ततोय
रासोनकचिद्वृत्ते॥ तदादपीन्ममवचनस्योत्तरमपिनददासीत्युक्त्वा प्रकुप्यतेनगोपेनास्याना
साक्षिनी॥ अथागतासागोपीमपृच्छत्॥ कावार्त्ता॥ अतयाहंत्योक्तं॥ मुखमेवमेवात्राकथयति॥
अनेतरं सागोपीतथावधात्मानं स्थिता॥ इयं हंतीतां किं तानासिकां गृहीत्वा निजगृहं प्रविश्य
स्थिता॥ ततः प्रातरनेतनापितेन हुरभां उयाचितोसतीत्यं हुरमेकं प्रादात्॥ अथपश्चादयं नापि
तः कुपितः॥ हुरंदरादेवगृहेति हि प्रवान्॥ अथकृताज्ञावेद्यं विनापराधं ममानेतनासिकाक्षि
न्नेत्युक्त्वा धर्माधिकारणः समीपमागतवती॥ साच सागोपीतेनगोपेनपुनःपृष्टोवाच॥ अरेपाप
कोमांमहासंतीतिरूपयितुं समर्थः किमन्यत्॥ ममव्यवहारमष्टौलोकपालाजानंति॥ किं
च॥ आदित्यचंद्रावनिलानलौचद्योर्भूमिरामो हृदयं यमश्च॥ अरुश्चरात्रिश्च उभेव संध्योर्धर्म
श्च जानाति नरस्य वृत्तं॥ पश्य मन्मुखं॥ ततोयावदसौगोपः प्रदीपमानीयतन्मुखं पश्यति॥

हि. ५.
१३

तावरत्नतंतनुत्वमवलोकतश्चरणयोः पतितः पश्चादयमास्ति साधुराहृतोतमपिष्टगुत॥
अयं स्वगृहान्निःसृतो द्वादशवर्षेर्मन्त्रयोपकंठादिमानगरीमनुप्राप्तः॥ अत्र च वेष्या गृहे
सुप्तः तत्र कुटुम्बाग्रहद्वारिस्वापितकाष्टयित्वेतालस्य मूर्ध्नि रत्नमेकमुत्कृष्टमारोपितमा
सीत् तत्र तेन तद्भक्त्युत्पन्नानेन साधुनारात्रा बुध्या यदस्तो यदरत्ने रत्नसद्वैतेन वेताल
नस्तत्र संचारितेन वाकुभ्यो पीडितः संनार्त्तनादमसौ चकार॥ पश्चादुत्थाय कुटुम्बोक्तं॥ पु
त्रमलयोपकंठादागतोऽस्मि॥ तत्सर्वं ज्ञानिप्रयत्नं॥ नो चेदनेन न तत्कृत्योऽस्मि॥ इत्थमेवायं चे
टकः॥ ततो नेन सर्वरत्नानि समर्पितानि॥ अधुना अयमपि रत्नसर्वसोऽस्मीति मिलितः॥ ए
तत्सर्वं श्रुत्वा राजपुरुषेर्नापितः प्रवर्तितः॥ अतो हं ब्रवीमि॥ स्वर्गालेखित्यादि॥ स्वयं कृतो य
देष्वत्र विनष्टमपि नोचितं॥ इति विमृश्यामि त्रसदस्व॥ यथामया सोऽहं मनयोः कारि
तं॥ तथा मित्रभेदेऽपि मया कार्यः॥ यतः॥ अतश्चान्यपि तस्यानि दर्शयंत्यतिप्रेक्षताः॥ समेति
मोक्षतानीचचित्रकर्मविरोजनाः॥ अपिच॥ उत्पन्नेषु कार्येषु मतिर्यस्य न हीयते॥ स निरु

आठ ४
राम
१३

स्ताति दुर्गागोपीजारदयेयथा॥ करटकः पृच्छति॥ कथमेतत्॥ दमनकः कथयति॥ अ
स्ति द्वारवर्त्यो नगर्थी कस्य विद्मोऽप्यवधूवं धकी॥ साग्रामस्य दंडनायकेन तत्पुत्रेण च समं
ते॥ तथा चोक्तं॥ नास्ति स्तृप्यति काष्ठे श्वनापगाभिर्महोदधिः॥ नांतकः सर्वभूतानां न पुं
पुंसो वा मलोचना॥ अपरे च॥ नरानेन न मानेन नाज्जीवेनानसेवया॥ न शस्त्रेण शास्त्रेण सर्व
दा विषमः स्त्रियः॥ अथ कदाचिदपि दंडनायकपुत्रेण सरमं सारणां स्तिष्ठति॥ अथ दंडना
यकोऽप्यागतः॥ तं दृष्ट्वा तत्पुत्रं कुशले धत्वा दंडनायकेन समंतपे वक्रीडति॥ अनंतरं तस्या
भर्तृगोपः समागतः॥ तमालोकगोपोक्तं॥ दंडनायकेन कुटुम्बं हस्तगृहीत्वा सत्वरं कोपं
दर्शयन्त्यादि॥ तथा जेनानुष्ठितेन गोपालकेनागत्य भार्यापृष्टाकेन कार्येण दंडनाय
कोऽत्र समागतः साब्रूते॥ अयं केनापि कारणेन पुत्रस्योपरि क्रुद्धः॥ स च मार्यमानो जागत्य
प्रविष्टः॥ मया कुशले निःक्षिप्य धृतो रक्षितः॥ पिता चान्विष्टः अत्रागत्य गृहे न दृष्टः॥ अ
तो यं दंडनायकः क्रुद्ध इव गच्छति॥ ततः सातपुत्रं कुशलादवतार्य दर्शयति॥ तथा चोक्तं॥

आहारेदिगुणां श्रीगां बुद्धिस्ता सांचतुर्गुणा। षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः॥
 अतोहं ब्रवीमि॥ उत्पन्नेष्वित्यादि॥ करटको ब्रूते॥ अस्त्वेवं॥ किं तेन योर्महान्निर्गमस्तेहः क
 थं मेदधितुं शक्यः॥ दमनकः कथयति॥ उपायश्चित्तनीयः। तथैवोक्तं॥ उपायेन हियक्ष्णं
 नतक्ष्णं पराक्रमैः॥ कायाकनकस्तत्रैराकलः सपीतिपातितः॥ करटको ब्रूते॥ कथमेतत्॥
 दमनकः कथयति॥ देवद्रुदोर्तेरेनातिदूरं विद्याधरो गिरिः॥ तत्र शालतरो वायसदेपती निवस
 तः॥ ततश्चापत्यानितत्रैतत्तुकोटरावस्थितं नक्षत्रं सपैराकारितानि॥ ततः पुनर्गर्भवती वा
 यसी ब्रूते। स्वामिन्त्यजता मयोरुः॥ अत्रैतस्मात्क्षेत्रसर्पदावयोः संततिः कदापि न भविष्य
 ति॥ यतः॥ उष्टाभार्य शठं मित्रं भयश्चेत्तरदायकः॥ ससर्पे च गृहे वा सोम्यतुरेव न संशयः॥ वा
 यसो वदत॥ प्रियेन मेतव्यं॥ वारंवारं मत्वेतस्य मरुपराधः सोढः वायस्याह॥ कथमेतेन वलव
 तासाई मवान् विग्रहीतुं समर्थः॥ वायसः पुनराह॥ अलमनयाशंकया॥ यतः॥ बुद्धिर्यस्य व
 लंतस्य निर्वुद्धे स्तु कुतो वलं। पश्यसिंहं मरो न त्रंशकं न निपातितं॥ वायस्याह॥ कथमेतत्॥

राम
१४

वायसः कथयति॥ अस्थिमंथराभिधाने पर्वते दुर्दो तो नाम सिंहः॥ स च सर्वदा पशुवधं कुर्वन्ने
 वास्तेततः सर्वे पशुभिर्मिलित्वा सिंहो विज्ञातः॥ किमिति सर्वपशुवधः क्रियते॥ वयमेव भवन्
 हारार्थमेकैकं पशुं दौकयामः॥ सिंहो नोक्तं। एवमस्तु॥ ततः प्रभृत्येकैकं पशुं भक्ष्यन्नास्ते॥
 अथ कदाचिद्दृशशकस्य वारः समायातः। सोचिंतयत्॥ त्रासहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीविता
 शया॥ पंचत्वं वैरुमि घ्यामि किं सिंहानुनयेन मे॥ तन्मदं मदमुपगच्छामि॥ ततः सिंहो पि
 धापीडितः कोपात्तमुवाच॥ कुतस्त्वं विलं व्यागतोसि॥ स ब्रूते॥ नाहमपराधः। दुःपथि सिं
 हागरेण वलवता वलाङ्कृतः॥ पुनरागमनाय स पथं कृत्वा स्वामिन्निवेदयितुमागतः॥ सिंहः
 सकोपमाह सत्वरं गत्वा दर्शयत्॥ कस्य दुरात्मा तिष्ठति॥ ततस्तं गृहीत्वा शशको गंभीरकृप
 गतः॥ अत्रागत्य पश्यतु स्वामी त्वुक्ता तस्मिन् नृपजले तस्यैव सिंहस्य प्रतिविंबं दर्शितवा
 न्। ततो सोदर्याभातः कोपात्तस्योपर्यात्मानं निहिष्य पंचत्वं गतः॥ अतोहं ब्रवीमि। बुद्धिर्यस्य
 त्यादि। वायस्याह॥ श्रुतं मया सर्वं यथाकर्तव्यं ब्रूहि॥ वायसो वदत॥ अथ प्रभाते सरसिरा

जपुत्रः सततमागत्य स्नाति त्वं तदंगादवतारित कनकसूत्रं च वस्त्राधत्वा नीयास्मिन्कोटरे धरिष्य
 सि। यथो। अथ कदाचित् स्नातं जलं प्रविष्टे राजपुत्रे वा यस्या तदनुष्ठितं ततः कनकसूत्राचुस
 रणा प्रवृत्तै राजपुत्रैः कोटरे निरूप्यमाणैः सकल सौर्षोदयो व्यापारितश्च॥ अतो हं ब्रवीमि॥
 उपाये तेत्यादि। यद्येवं तदा गच्छ। शिवास्ते पंथानः संतु॥ ततो दमनकः॥ पिंगलकसमीपं
 गत्वा प्राणम्योवाच॥ आत्यधिकं मन्यमान आगतोऽस्मि॥ यतः। आपद्युन्मार्गगमने कार्यका
 लात्ययेषु॥ कल्याणं वचनं ब्रूयादष्टोपि हितो नरः॥ अपिच॥ भोगस्य भाजनं राजानराभा
 कार्यभाजनं॥ राजकार्यपरिभ्रंशान्मंत्रिदिषेणालिप्यते। तथा हि पश्य॥ अमात्यानामेष क्र
 मः॥ वरं प्राणापरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनं। न तु स्वामिपरावाप्तिपारके कानपेक्षणां॥ पिंगल
 क उवाच॥ सादरः। अथ भवान्किं वक्तुमिच्छति॥ दमन उवाच॥ अयं तावत्संजीवकस्तयोपरि
 नसदृशव्यवहारीत आचमनं निधाने स्वामिनः शक्तित्रयनिर्वाहकत्वा राजमेवाभिलसति॥
 एतच्छुत्वा पिंगलकः। समयं साश्चर्यं तस्मिन् स्थितः॥ दमनक उवाच॥ देवसर्वा मां त्वत्परित्या

शम

१५

गच्छत्वा त्वयैवायं सकलकार्याधिकारी कृतः॥ अयं च महादोषः॥ यतः॥ अत्युक्ते मंत्रि
 णि पार्थिवे च विष्टम्पाराबुपतिष्ठते श्रीः॥ सा श्री स्वभावादसहभरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं ज
 हाति॥ अपरं च॥ एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राजे प्रमाणं यदा तं मोहाः कुर्याते मदः सचम
 राल्लघ्वे वनिर्भयते॥ निर्भिन्नस्य परं करोति हृदये तस्य स्वतः अस्मद्वास्वाते अस्मद्वायाततः स
 नृपतेः प्राणांतिकं दुह्यति॥ अपिच॥ अविदग्धस्य च भुक्तस्य दंतस्य वलितस्य च॥ अमात्य
 स्य च दुष्टस्य मूलाडं रोगं मुखं॥ किंच॥ यः कुर्यात्स विवायतां श्रियं तद्वा सने सति सिद्धान
 मयमादेश अदिश्चित्तविकारिणी। सच सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते॥ तदत्र प्रमाणां स्वामी॥
 एतच्च जानाति॥ न सोऽस्ति पुरुषो राजन् यो न कामयते श्रियं॥ परस्य युवती रम्या सा कांक्षते नैव
 तेहिकः॥ सिंहो विमृषाह॥ भद्रयद्येवं तथापि संजीवके मम महान्तेहः॥ पश्य॥ कुर्वन्
 पिव्यलिकानियः प्रियः प्रिय एव सः॥ अनेकदोषदुष्टोपिकायः कस्य न वल्लभः॥ अपरं च॥
 अत्रियाण्यपि कुर्वीतो यः प्रियः प्रिय एव सः॥ दग्धमंदिरसारेपि कस्य वल्लभः॥ दमनक

हि-३
१६

पुनराह देव स एव रोषः यतः ॥ यस्मिन्नेह अधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ॥ सुते माये पुदासी
ने सलक्ष्मणादियते नरः ॥ अगुदेव ॥ अप्रियस्य पथस्य परिणामः सुखावहः ॥ वक्ता श्रोता च
यात्रास्तिरमंतेतत्र संपदः ॥ त्वया च भूलभृत्या न पास्याय मा गंतुकः पुरस्कृतः ॥ एतच्चानुचि
तं कृतं ॥ भूलभृत्या प राधे न नागं तन्प्रतिमानं प्रयेत् ॥ नातः परतरो न्योस्तिराज्ये भेदं क
रोति यः ॥ सिंहो वृते ॥ किमाश्चर्यमसौ मया भयवाचं दत्तानीतः संवर्द्धितश्चातकथं दुत्यति ॥
दमनको वदति ॥ देव ॥ उक्तो विवृतिं याति सेव्यमानोऽपि नित्यशः ॥ सेवनाभ्यंजनोपायैः
पुरुषमिव नामितं ॥ अन्यच्च ॥ वर्द्धनं वाक्यं समानं सुलानां प्रीतये कुतः ॥ फलपत्यमृतसेके
पिनपथ्यानि विषडुमः ॥ अतो हं ब्रवीमि ॥ अष्टौ पिहितं ब्रूयाद्यस्य नेके पराभवः ॥ एष स
वसतां धर्मो विपरितो न्यथासतां ॥ तथा चोक्तं ॥ सस्त्रिभ्यो कुशलान्निवारयति यस्तत्कर्म य राम
स्त्रिर्मलं साश्रीयानुविधायिनी समतिमान्यः सद्भिरभ्यर्चितः ॥ साश्रीर्या नमं करोति स सुखी १६
यस्तत्सया मुच्यते तन्मित्रं यदयं ॥ त्रयं स पुरुषोपः स्विद्यते नेंद्रियैः ॥ तद्यदिसंजीव

कव्यसनादितो विज्ञापितः स्वाामी न निवर्तते तदाभ्युत्थेन रोषः जातथाच ॥ नृपः कामासक्तो न
गरायति कार्यं न चरितं यथेष्टं स्वर्द्धः प्रविचरति मत्तौ गज इव ॥ ततो मानाध्यातः सपतति यदा
शोकगहने तदाभ्युत्थे रोषे क्षिपति न निजं वेत्यविनयं ॥ पिंगलकः स गतं ॥ न परस्य प्रवादं न परेषां
दं उमाचरेत् ॥ आत्मना वगमं कृत्वा वक्षीयात्सु जयेन्नुवा ॥ तथा चोक्तं ॥ गुणदोषावा निश्चित्यति
विना प्रहृनिग्रहे ॥ स्वनाशाय यथान्यस्तो र्पात्सर्पमुखे करः ॥ प्रकाशं वृते ॥ तत्किं संजीवकः
प्रत्यादि ॥ श्यतां ॥ दमनकः स संभ्रममारु ॥ देवमा मेवं ॥ एतावतां मंत्रं भेदो जायते ॥ तथा चो
क्तं ॥ मंत्रं वीजं मिवापक्वं रक्षणीयं यथा तथा ॥ मनागपि न भिद्येत तद्भिन्नं न प्ररोहति ॥ किंच मं
त्रो यो धर्वाधीरः सर्वगैः संहतैरपि ॥ सिरं न सहते ॥ स्वातुं परेभ्यो भेदशंकया ॥ यदा सो
सदोषोऽपि दोषासंनिवृत्य संधातव्यस्तदतीवानुचितं ॥ सकृदुष्टं ह्यनमित्रं पुनः संधातुं
मिच्छति ॥ सम्यगुपगृह्ण गमं भवतरीयथा ॥ अन्यच्च ॥ अतो ईष्टः दमा युक्तः स
र्वानर्थकरः किल ॥ १॥ शकुनिः शकटारश्च दृष्टांतावत्र भूपतेः ॥ सिंहो ब्रवीत् ॥ ज्ञायतां ताव

हि-३. किमस्माकमसौ कर्तुं समर्थः॥ स आह॥ अंगंगि भावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यं निर्णयः॥ पश्य हि
 दिभमात्रेण समुद्रो व्याकुलीकृतः॥ सिंहः एकति॥ कथमेतत्॥ सकथयति॥ लवणसमुद्रं ती
 १७ रेदिदिभन्निवसत्पतीनिवसतः॥ दिदिभीचासन्नप्रसवाभर्तारमाह॥ नाथपुसवयोग्यनिर्द
 तं स्नानमन्विष्यता॥ दिदिभोवदत्॥ नन्विदमेव स्थानं॥ सावृते॥ नाथसमुद्रं वेलाया व्याप्यते
 स्नानमेतत्॥ सोप्याह॥ भद्रं किमहमशक्तः स्नानं हेव्यवस्थितः॥ समुद्रेण विग्रहीतव्यः॥ दि
 दिभीपुनर्विहस्याह॥ स्नामि त्वया समुद्रेण सरुमरुदंतरं॥ अथवा॥ उः खमात्मा परिक्रान्तु
 मेव योग्यो नवेतिवा॥ रूदृशं यस्य विज्ञातं सकृदपि न सीदति॥ ततः स्नामि वचनात्तत्रैव सा
 प्रसूता॥ अथ समुद्रेण पितृकृतिं जिज्ञासार्थं तदंशं पठतानि॥ दिदिभीशोकार्ताभर्तारमा
 ह नाथ कः एमापतितं॥ तान्यं जानिमेन ह्यनि॥ दिदिभोवदत्॥ प्रिये मा भेदीः॥ इत्युक्त्वा पश्चि
 र्गोमेन कंकलापत्तिं स्वामिनो गरुडस्य समीपं गतः॥ तद्वचनमावृण्वी गरुडेन स्वप्रभुर्ना
 रायणः स्मृतिश्चितिप्रलयहेतुर्विशतः॥ ततो भगवद्वाता मौलो निधाय समुद्रेण तान्यं

राम
१७

जानि समर्पितानि॥ अतो हं वीमि॥ अंगंगि भावेत्यादि॥ राजाह॥ कश्चमसौ ज्ञातव्योऽहं
 बुद्धिरिति॥ दमनकः कथयति॥ यदा सोऽष्टगाय प्रहरणाभिमुखश्च कितरवागकृतित
 दाज्ञास्यति स्वामी॥ एवमुक्त्वा संजीवकसमीपं गतः॥ तत्र सन्दमं दमुपसर्पन् विस्मृत
 मिवात्मानमदर्शयत्॥ संजीवकेन सानंदमुक्तं॥ भद्रकुशलं दमनकः॥ अनुजीविनो कुतः
 कुशलं॥ यतः॥ संपन्नयः पूराधीनाः सदा चित्तमनिर्दितं॥ स्वजीवितेऽप्यविश्वाससंघा
 यरजसंश्रिताः॥ अष्टिच॥ कौर्था न प्राप्य न गवितो विषयिणः कस्यापि दोस्तं गताः श्री
 मिः कस्य न खंडितं भुवि मनः कोनामराज्ञां प्रियः॥ कः कालस्य न गोचरो रगतः को
 र्थागतो गौरवं को वा दुर्जनवा गुणसुपतितः हेमेराजातः पुमान्॥ संजीवकेनोक्तं॥
 सखे ब्रूहि॥ दमनकोप्याह॥ किं वीमि मंदभागोऽहं॥ पश्य॥ यथा समुद्रे निर्मज्ज
 न लब्ध्वा सर्पाक्लं वनालो मुंबति न चादत्तेत दन्तु ग्धो स्मि संप्रति॥ यतः॥ एकत्र राजवि
 श्वासो न शयत्यन्यत्र बांधवः॥ किं करोमि क्व गच्छामि पतितोऽहं॥ खसागरे॥ इत्युक्त्वा निश्च

स्योपविष्टः संजीवकः ॥ तथापि स विसरं मित्रमनो गतमुच्यते ॥ दमनकः सुनिभृतमा
 ह ॥ यद्यपि राजविश्वासो न कथनीयस्तथापि भवानस्मदीयप्रत्ययारागतः स्थितश्चतुर्मा
 योपरात्नोकार्थिना वश्यंतव हितमाख्येयं ॥ अतः ॥ अयं स्वामी तवोपरिविक्तबुद्धिः
 रस्येव त्वं संजीवकमेव हतास्वपरिवारं तर्पयामीति ॥ एतच्छ्रुत्वा संजीवकः परं विषादमुपा
 गमत् ॥ दमनकः पुनराह ॥ अलं विघादेन प्राप्रकार्यमनुष्ठीयतां ॥ संजीवकः क्षांतं विमृष्ट्वा
 ह ॥ सुष्ठु खल्विदमुच्यते ॥ दुर्जनगम्या नार्थः प्रायेणापवात्र नृद्वैतिराजा कृपणा नृसा
 रिधनं देवो गिर्युदधिदधीच ॥ स्वगतं किमेतद्विचेष्टितं न वेत्येतद्वारो निर्नेतुं न शक्नोति ॥
 यतः ॥ कश्चिदश्रयसौ रयादृशे शोभा मसज्जनः ॥ प्रमदालोचनस्य संमली मसमिवां जने ॥
 प्रकाशं वृत्ते ॥ किमेतत् ॥ आराध्यमानो नृपतिः प्रयत्नान्नतोषमायाति किमत्र चित्रं ॥ अयं
 त्वत्सर्वः प्रतिमाविशेषोयः सेव्यमानोरिदुतामुपैति ॥ तदयमशकार्यः प्रमेयः ॥ यतः ॥ नि
 मित्रमुद्दिश्य हियः प्रकुप्यति ध्रुवं सतस्यापगमे प्रसीदति ॥ अकारणं द्वेषि मनस्तयस्य

कथं जनसंपरितोषयिष्यति ॥ अथवा ॥ किं मया पकर्तारतः ॥ अथ निर्निमित्रापका
 रिराहिराजानः दमनकः कथयति ॥ एवमेतत् ॥ अतः ॥ विज्ञेः मित्रैरुपकृतमपि द्वेष्यता
 मेति किंचित्साक्षादन्यैरपकृतमपि प्रीतिमेवोपयाति ॥ उग्रत्वात् नृपतिमनसो नैकभा
 वाश्रयाणां सेवाधर्मः परमगरुतो योगिनामप्यगम्यः ॥ कृतशतमसत्सु नष्टं सुभा
 धितशतं च नष्टमवुधेषु ॥ वचनशतमवचनकरे बुद्धिशतमचेतने नष्टं ॥ किंच ॥ चंदन
 तरुषु भुङ्गा जले च कलानितत्र च ग्राहाः ॥ उग्राघातिनः संति स्वलाभेषु न सुखान्म
 विद्याति ॥ दमनकः पुनराह ॥ अयं तावत्स्वामी वा इन्द्रधुरो विषमहृदयो मया ज्ञातः ॥
 यतः ॥ दूरादुक्ता पाणि राई नयनः प्रोक्ता सिताई सनो गाढा लिंगनतपरः प्रियकथा
 प्रश्नेषु रत्नोत्तरः ॥ अंतर्द्विदविषो वरिर्मधुमयश्चातीव मायापटुः को नामायमपूर्वनाट
 कविधिर्यसिंहितो दुर्जनः ॥ तथा हि ॥ पेतो दुस्करवारिराशितरंगो दीपो धकारागमे निर्व
 ते व्यजनं मे रंधकारिणां दर्पोपशांत्यैश्च ॥ इत्थं तदु विना स्ति यस्य विधिनानोपाय

दि३ चिंताकृता मन्वेडुर्जनचित्तवृत्तिहरणोधातापिभयोद्यमः संजीवकः कथयति ॥ कष्टं भोः क
 १२ थमरुशस्यमत्रकः सिंहेन हंतव्यः ॥ पुनर्विचिंत्याह ॥ न जने केनायं ममोपरिराजा विकारि
 तः ॥ भेरमुपगता चराजः स्समेतव्ये ॥ यतः ॥ वज्रं वराजते जश्च दयमेवातिभीषणं ॥ एकमे
 कत्रपतति पतत्यन्यसमेततः ॥ तत्संयाममृत्पुत्रेवाश्रीयतां तदा ज्ञानुवर्त्तनमयुक्तं ॥ य
 तः ॥ मृतः प्राप्स्यमिवास्वर्गं शत्रुहृत्ता सुखानिव ॥ उभावपि हि शराणां गुरावेतौ सुदुर्ल
 भौ ॥ युद्धे कालम्यायं ॥ तथा चोक्तं ॥ यत्रा युद्धे धुवो मृत्पुत्रं युद्धे जीवितसंशयः ॥ तमेव कालं
 युद्धस्य प्रवरंति मणीषिणः ॥ भो मित्र कथय कथमसौ मां जिघासुरिति ज्ञातव्यं ॥ दमनको
 ब्रवीत् ॥ यदा सौ सञ्चरणीः ससुन्नतलंगलः समुन्नतचरणो विवृतास्यस्त्रां पश्यति तदा
 तमापि स्वकिमेदरीयिष्यसि ॥ यतः ॥ बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्परे ॥ निःशंकं राम
 दीयते लोकैः पश्य भस्मचये पदं ॥ किं त्वसर्वमेतद्गुणमनुष्ठानव्यं ॥ नो चेन्न त्वं नारुमपि ॥ एव १६
 मुक्तादमनकः करटकसमीपंगतः ॥ करटकेनोक्तं किं निष्पन्नं ॥ सत्रारु ॥ निष्पन्नं ॥

सावन्त्योन्यमेदः ॥ करटकः ॥ कसंदेहः ॥ यतः ॥ वंधुः कोनाम दुष्टानां कुप्ये लोनातिया
 चितः ॥ कोन दुष्टाति विन्नेन कुकृत्ये कोन पंडितः ॥ अपिच ॥ दुर्वृत्तः क्रियते धूर्तः श्रीमाना
 त्मविहृदये ॥ किं नाम स्वलससर्गः कुरुते नाश्रयाशवत् ॥ ततो दमनकः पिंगलकसमीपं
 गतः ॥ तदा देवसमागतो सोपापाशयास्तज्जीभयस्थीयतामित्युक्ता प्रवृत्तिमाकारं कार
 यामास ॥ संजीवकोप्यागतस्तथा विधं सिंहं दृष्ट्वा स्वानुरूपं विक्रमं चकार ॥ ततस्तयोः
 प्रवृत्ते महाहवे संजीवकः सिंहेन व्यापादितः ॥ अथ पिंगलकः संजीवकं व्यापाद्य विस्मृतः
 सकौशर्यं वावतिष्ठते ब्रूते च ॥ किं मया दारुणां कर्मकृतं ॥ यतः ॥ परैः संभुज्यते राजसंख्यं पा
 पस्य भाजनं ॥ धर्माति क्रमतो राजा सिंहेन हस्तिवधा दिव ॥ अपिच ॥ भूमौ कदेशस्य गुरा
 न्वितस्य भृत्यस्य वा बुद्धिमत्तः प्रणाशः ॥ भृत्य प्रणाशो मरणात्पराणां नष्टापि भूमिः
 सुलभान् भृत्याः ॥ दमनको ब्रूते ॥ स्वामित्रकोयं हतनोन्यायः ॥ यदरिहृत्ता संतापः क्रि
 यते ॥ तथा चोक्तं ॥ पिता वायदिवा भ्राता पुत्रो वायदिवा सुहृत् ॥ प्राणैरुक्तरा राजा हंतव्या

दि. ३.

१०.

भूतिमिहता। अपिच॥ अपिधर्मार्थतत्त्वतो नैकांतकस्तो भवेत्॥ नहि रूपास्त्वमप्यर्थः
मावात्रहितं तमः॥ किंच॥ तमाशत्रौ रमित्रे च यती नामेव भूषणं अपराधो पुनस्तु पुनः
नांसेव हृषणं॥ अपरंच॥ राजाद्युती ब्राह्मणाः सर्वभूः श्रीचावशाउः प्रकृतिः सरायाः॥
प्रेषः प्रतीयोधिकृतः प्रमादीत्याज्या अमी सप्रकृतं न वेत्ति॥ विशेषतश्च॥ २॥ देवस्य मे
वैतर॥ सत्यान्ताचपरुषा प्रियवादिनी चरिष्यादया लुरपि चार्थपरावदान्या॥ नित्यव्या
प्रचुरमित्रधनागमाचवश्यांगनेव नृपतीतिरनेकरूपा॥ इति दमनको न संतोषितः स्वां प्र
कृतिमापन्नः॥ पिंगलकः सिंहसने उपविष्टः॥ दमनकः प्रहृष्टमना विजयतां महाराज इत्यु
क्ता यथा सुखमवस्थितः॥ विष्णुशर्मा वाच॥ सुहृद्भेदः श्रुतः॥ राजपुत्रा ऊचुः॥ श्रुतः सुखितो
भूतादयं॥ विष्णुशर्मा ब्रवीत्॥ पुनरेवमस्तु॥ सुहृद्भेदस्तावद्वत्तु भवतां शत्रु निलये खलः
काबलाहृष्टः प्रलयसुपसर्प लहरुः॥ जनो नित्येभ्य यात्सकुलसुखसंपन्निवसतिः
कथारामारम्यो सततमिरुवन्तेः पिरयतां॥ इति श्री हितोपदेशे सुहृद्भेदो नाम द्वितीयः

राम
१०

॥ श्रीमतेन्द्राक्षरमः ॥ ॥

चरणाव्यूहं

हि. ५.
१

श्रीगुरुदेवताभ्योनमः॥ पुनः कथारंभकाले राजपुत्रैरुक्तं॥ आर्यराजपुत्रावयंतद्विप्र
 रं श्रोतुं नः कुतः हलमस्ति॥ विसृज्य शर्मोक्तं॥ यदेव भवद्गोरोचते तत्कथयामि॥ विप्रः श्रूय
 तां॥ यस्यायमाद्यः श्लोकः॥ हंसैः सह मयूरगणां विग्रहे तु न्यविक्रमे॥ विश्वास्पवं वितारं साः
 काकैः स्थितारि मेदिरे॥ १॥ राजपुत्रा उचुः॥ कथमेतत्॥ विसृज्य शर्मोक्तं॥ अस्तिक
 र्प्रदीपे प्रयके लिना मधेयं सरः॥ तत्र दिराण्यगर्भेनामराजहंसः प्रतिवसति॥ स सर्वज
 लचरैः पक्षिभिः पक्षिगुणैः भिषिक्तः॥ यतः॥ यदि न स्यान्नरपतिः सम्पन्ना ते तः प्रजाः
 अकस्माद्वाराजलधौ विसृजेते नौरिव॥ १॥ अपरं च॥ प्रजां संरक्षति नृपः सार्वभौमपतिः
 पार्थिवं॥ वर्द्धनाद्भिराश्रयस्तदभावे तदप्यसत्॥ २॥ एकरासो राजहंसः विसृजे स्त्रीसु
 वर्याकमलपर्वके सुखासीनः परिवारपरिवृत्तस्तिष्ठति॥ तत्तत्कुतश्चिद्देशादागत्य दीर्घमु
 खो नाम वकः प्रणम्य पविष्टः॥ राजोवाच॥ दीर्घमुखदेशांतरादागतोसि तद्वा त्रीकथय॥ स
 ब्रूते॥ देवमरुती वा त्रीस्तितामाख्यातुं काम एवाहं सत्त्वमायातः॥ श्रूयतां तत्॥ अस्मि जंबूद्वी

पेविंध्यो नाम गिरिः॥ तत्र चित्रवर्णो नाम मयूरः पक्षिराजो निवसति॥ तस्यानुचरैश्चरद्दिशं
 दधाराण्यमधोचरन्नवलोकितः पृथुश्च॥ कस्तं॥ कुतः समागतोसि॥ ततो मयोक्तं॥ अहं कर्ष
 र्प्रदीपचक्रवर्त्तिनो दिराण्यगर्भेनामराजहंसस्यानुचरः कौतुकाद्देशांतरं द्रष्टुमागतः॥ एत
 त्स्मत्पक्षिभिरुक्तं॥ तदनयोः को देशो भद्रतरो राजा च॥ ततो मयोक्तं॥ आः किमेव मुच्यते॥
 मरुदंतरे॥ सकर्षरर्द्धीयः स्वर्ग एव॥ राजहंसश्च द्वितीयः सर्गपतिः॥ अत्र मरुस्थले पतिताः किं
 दूयं कुरुथ॥ आगम्य तु मरुदेशो न गम्यतां॥ तत्तत्तु ह्यवनमावप्यपि ते पक्षिणः सकोपावमु
 वुः॥ तथा च॥ पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्द्धनं॥ उपदेशो हि मूर्खानां प्रकोपाय नशीतये॥
 अन्यच्च॥ विद्वानेवोपदेष्टव्यो नादिदं क्लृप्तकदाचन॥ वानरास्तु पक्षिणां नखान् भ्रष्टययुः
 खगाः॥ राजोवाच॥ कथमेतत्॥ दीर्घमुखः कथयति॥ अस्ति तर्मदा नीरे पर्वतो पत्यकाया
 विशालः शाल्मलीतरुः॥ तत्र तरो निर्मितनीडकोटरे पक्षिणः सुखवर्षा स्वपिवसंति॥ अथ
 नीलपट्टेरिव जलधरपटले राहतेन भक्तलेधारासारे मरुती वृष्टिर्वर्द्धव॥ ततो वानरांस्तु

हि ३ तलेति शतः शीतार्त्तिकं पमानानवलोक्य पद्मिभिराख्यातं कृपया । मोभोवानराः श्रुत्वा तः ॥ अ
 १ स्माभिर्निर्मितानीराश्चुमात्राहते स्तौः । हस्तपादादिसंयुक्तं स्रयं किमवसीदथ ॥ १ ॥ ततः
 श्रुत्वा जातामर्षेर्वा नरैरालोचितं ॥ निर्वीतनी उगर्भा वस्थानसुखिनः पद्मिभिराः स्माभिर्निर्दिष्टं ॥
 तद्वत्तावद्दृष्टुं पशमः ॥ अनंतरं शांते पानीयवर्षे तैर्वा नरैर्हृत्मा रुह्य सर्वे नीउभमा
 स्तेषां पद्मिणामंता निवाधः पातितानि ॥ अतो हं ब्रवीमि विद्वानित्यादि ॥ राजा ब्रूते ॥ ततस्ततः
 ॥ वक्त्रः कथयति । ततः कोपः पद्मिभिरुक्तं ॥ केनासौ राजहंसः कृतो राजा ॥ ततो मया पुपुजा
 तकोपेनोक्तं ॥ अयं ते मयूरः केन राजा कृतः ॥ एतच्छ्रुत्वा भते मोहं ह मुद्यता ॥ ततो मया पितृ
 विक्रमो दर्शितः ॥ यतः ॥ अन्यदा भूषणो पुंसः इन्द्रमालज्जेव योषितः ॥ पुराक्रमः परिभ
 वेवै जात्यं सुरतेष्विव ॥ १ ॥ राजा विरुह्यो वाच ॥ आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य वलावलं ॥
 अनंतरं नैव जानाति सति रक्षित्यते ॥ रिभिः ॥ १ ॥ अपि च ॥ सुचिरं हिरचरन्नित्यं श्रेयः शस्य
 मबुद्धिमात्रं ॥ इति चर्मपरिहृत्वा दोषा ऊर्ध्वो हतः ॥ १ ॥ वक्त्रः एवमिति ॥ कथमेतत् ॥ राजा

राम
१

कथयति । अस्ति रुक्मिणापुरे विलासो नाम राजकः ॥ तस्य गर्दभोऽतिवाहा दुर्वलो मुमूर्षुर्भव
 वत् ॥ ततो रजकेनासौ व्याघ्रचर्मणा प्रक्षारणसंनिधाने शस्यमध्ये प्रयुक्तः ॥ ततो व्याघ्रबुद्ध्या
 दृष्ट्वा तं वलौकाक्षेत्रपतयः सत्वरं पलायते ॥ कथं केनापि शस्यरजकेन धंस्यं कवलं तन्नुत्रो गान
 धनुः कांडं सजीकृत्या वनतकायेन स्थितं ॥ तं चादृष्ट्वा स गर्दभः पुष्टं गोजातवलोगर्दभी
 यमिति तात्वा शङ्कुर्वाणस्तदभिमुखं धावितः ॥ ततस्तो न गर्दभो यमिति शङ्कां नित्यं लीलयेव
 व्यापादितः ॥ अतो हं ब्रवीमि ॥ शुचिरमिति ॥ ततस्ततः ॥ दीर्घमुखो ब्रूते ॥ पश्चात्तैः पद्मिभिर्भुक्तं ॥
 अरे पापदुष्टवक्त्र ॥ अस्माकं स्वामिनमधिष्ठितं ब्रह्मंतं यमिदानीमिच्छता सर्वमां चं चुभि
 हं ता यममंदिं प्राप्स्यामीति सकोपा ऊचुः ॥ पश्य रे मूर्ख सर्वसहस्रवसर्वदाम्नुः ॥ तस्य राजा
 विकार एव नास्ति ॥ यतः ॥ एकांतो मूढः कृतलगतमप्यर्थं हितं न हंमः ॥ कथं स एषि वीश
 स्ति । राजं वा तस्य कीदृशं ॥ त्वं वक्त्रं मेदुःकस्तेन तदाश्रयणमुपदिशसि ॥ शृणु ॥ सेवितव्यो म
 हान्वत्तः फलदा या समन्वितः ॥ यदि देवात्फलं नास्ति कुत्रापि केन नित्यं वाच्यते ॥ १ ॥ अन्यच्च ॥ सी
 नसेवानकर्तव्यो कर्तव्यो महदाश्रयः ॥ एयोपि शोडिनी हस्ते मद्यमित्यभिधीयते ॥ १ ॥ किंच ॥

राम
१

हि-३. हीनाश्रयो न कर्तव्यः कर्तव्यो महाराष्ट्रवः। अजासिंहप्रसादेन वने वरति निर्भया॥३॥ अपरं च॥
 मरानप्यल्पतायाति निर्भुतो गुणविरः॥ आधाराधेयभावेन॥ गजेन्द्रवर्धनो॥४॥ विशेष
 तश्च॥ व्यपदेशोऽपि सिद्धिः स्यादतिशक्तेन राधिपे॥ शशिनो व्यपदेशेन शशकः सुखमेधते॥
 ५॥ मयोक्तं। कथमेतत्॥ पक्षिणाऽवुः॥ कदाचिद्वर्षाखपि वृष्टेः भावतवात्तमजयुषोयथपति
 माह। नाथकोचाभ्युपायोऽस्माकं। अस्य ब्रह्मजन्तानां निमज्जनखानेव यंचति मज्जनाभावा
 दंधाऽवकयामः किं कर्म॥ ततो रुस्तिराजो नातिरूरे गत्वा निर्मलं रुदं दर्शितवान्॥ तत्रैरस्थितश
 शकाश्च गजपादादतिभिश्चुरां कृताः॥ शि॥ अनेतरं शिलीमुखनामा वृद्धशशकश्चित्तयामास। अ
 नेन गजयुथेन पिपासाकुलितेन प्रत्यहमत्रागतव्यं॥ अतो विनष्टमस्मत्कुले॥ ततो विजयो नामाति
 वृद्धशशकोऽवदत्॥ माविहीदतात्र प्रतीकारे मया कर्तव्यः॥ ततो सौ प्रतिज्ञायचलितः। गच्छतो नैना
 वलोचितं॥ कथं मया गजयुथनिकटे गत्वा वक्तव्यं॥ यतः॥ स्युः शत्रुपि गजोरंति जिघृक्षुपि भुजं
 गमः॥ पालयन्नपि भूपालः प्रहसन्नपि दुर्जनः॥१॥ अतो रं पर्वतशिखरमारुह्य युथनाथं वरा
 मीति संविद्य पर्वतशिखरस्थितेन तेन कथितं॥ भोगजयुथनाथं श्रूयतां समवचनं॥ युथनाथो व
 द्

वरत्॥ कस्त्ये कुतः समागतः। सवृते। इतो हं भगवंता चैदं प्रापेधितः। स यथपतिराह। कार्यमुच्यते॥
 विजयो वदति। उद्यतेषु पिशुषु देतो वरेति लान्यथा॥ ते यथार्थं सवृत्तारोप्य वंध्याहिमवाहृताः॥१॥ त
 दहंतदातया व्रीमि॥ चंद्रस्यादेशं शृणु॥ स॥ यदेतच्चंद्रसरोरुकाः शशकास्तयानिः सारि रितस्तन
 युक्तं कृतं॥ यतोरुहणीयाः शशकास्तेऽस्मदीयाः॥ अतएव शशक इति प्रसिद्धिः। एवमुक्तवतिह
 ते यथपतिर्भयादिह माह॥ इदमज्ञानतः कृतं पुनर्नी गमिष्यामि। इपैत उवाच॥ तदत्र सरसि भगवंतं
 चंद्रमसं कोपात्प्रकप्यमानं प्रणम्य प्रसाद्य गच्छ॥ ततो राजो नीत्वा जले चंचले चंद्रं विवंदर्शयित्वा
 मयुथपतिः प्रणामं कारितः॥ देव अज्ञानादेनैतत्कृतं क्षमातामित्युक्त्वा प्रस्थापितः॥ अतो रुव्रीमि॥
 व्यपदेशोऽपि सिद्धिः स्यादित्यादि॥ ततो मयोक्तं॥ स एवास्मत्प्रभुर्महाप्रतापोऽति समर्थश्च॥ अथाहं
 तैः पक्षिभिर्हत्वा कथं मस्मद्मौ चरसीत्यभिधाय चित्रवर्णीराजः समीपं नीतः॥ ततो राजः पुरोमा
 सुपदं प्रणम्योक्तं॥ देवीवधार्यतामेष दुष्टवकोऽस्मदेशे चरन्नपि देवयादानधिष्ठितः॥ रा
 जाह॥ कोयं कुतः समागतः॥ तेऽवुः॥ राजरुमसाहिरण्यगर्भस्यानुवरः कर्त्तरहीपादागतः॥ अ
 थाहंतन्नेत्रिणा युधेरा एष्टः॥ कस्त्ये मुखो मंत्री॥ ततो मयोक्तं॥ सर्वज्ञनामा चक्रवाकः॥ गच्छेत्तो

हि-३ ४ ४ तं युज्यते स्वदेशतोक्तो ॥ यतः ॥ स्वदेशं कुलाचार विशुद्धं धातुचिं शास्त्रज्ञमवाप्तनिर्णयं विचारवि
वर्जितं ॥ १ ॥ अधीतव्यं वराणं गं मौलं त्वार्ते विपश्चितं ॥ अर्थस्योत्पत्तिकं सम्यग्निर्द्वयान्त्रिगोत्रपः ॥ २ ॥
अत्रांतरे शुकेनोक्तं ॥ कर्तुं रदीपादयोपिलघुकीपाजं वदीपांतर्गता एव ॥ तत्रापि देवपारानामेवाधि
पत्यंततो राजा पुत्रं ॥ समेततः यतः ॥ राजा मत्तः शिशुश्चैव प्रमदाधनगर्वितः ॥ अप्राप्य मपि वां
धंति किं पुनर्लभ्यते ह यतः ॥ १ ॥ ततो मयोक्तं ॥ यदिव च न मात्रा देवाधिपत्यं सिध्यति तदजं वदीपेण
स्वप्नमोर्हिरण्यगर्भस्थस्वाम्यो ॥ शुकेनोक्तं ॥ कथं मत्र निर्णयः ॥ मयोक्तं ॥ संप्रामे ॥ ततो राजा विदुष्याह ॥
स्वस्वामिनं गत्वा सजीकुरु ॥ ततो मयोक्तं ॥ स्वदूतोपि प्रस्थाप्यतां ॥ राजाह ॥ कः प्रयातुं दोषे ॥ य एवं मृतः स
हतः कार्यः ॥ मत्रो गुणीश्च विद्वद्भ्यः प्रगल्भोऽव्यसनी त्वमी ॥ ब्राह्मणः परमधर्मो हतः स्यात्पुति जान
वान् ॥ सत्येवं भूता वरवः किं तु वात्सरा एव कर्तव्यः ॥ यतः ॥ प्रसादः कुरुते पत्युः संपत्तिना भिजाततो ॥
कालिमाकालक्रेटस्य नापैतीश्वरसंगमात् ॥ १ ॥ ततः ॥ शुके एव व्रजत ॥ शुक्लमेवातेन सतत्र गत्वा राम
स्मरन्निर्लषितं वृद्धि ॥ श्रुकोऽवदत् ॥ यथाज्ञापयति देवः ॥ किं स्वयं दुर्जना वक्तुं दनेन सह न गच्छामि ॥ त
थाहं कर्तुं ॥ रवां लः करोति दुर्जनं नृपतिसाधुषु ॥ दृष्टान्तो हरसीता वंधनं स्यान्महोदधेः ॥ १ ॥

अपि चानखातव्यं न गंतव्यं दुर्जनेन समं क्वचित् ॥ असुप्तु जयिनीवर्त्म प्रांतरे महान् पिप्लवह ॥
तत्र संसकाको निवसतः ॥ कदाचिद्भीष्मसमये परिश्रान्तः कश्चिदागत्य पांथस्तत्र तस्मै धनुःका
उं स स्निधाने निधाय क्वायायां सुप्रः ॥ ततः ॥ त्रणांतरे तन्मुखात् वृद्धं क्वायापगता ॥ अनेतरं सुय
ति जसा तन्मुखमभितप्रमवलोक्य कुरुपयात हृष्टं स्थितेन हंसेन पद्मौ प्रसार्य पुनस्तत्र क्वायास
ता ॥ ततो निर्भरनिद्रा सुखिना तेनाध्वनेन मुखव्यापादानं कृतं ॥ तन्मुखे सकाकः पुरीषोत्सर्ग
कृत्वा पलायितः ॥ ततो यावदसावुत्पायोर्धं निरीक्षयति तावत्तेनावलोकितो हंसः ॥ अनेनैव मन्मुख
पुरुषोत्सर्गः कृत इति विचार्य सशरंधनुशरयतेन पांथेन हंसो व्यापादितः ॥ अतो हं प्रवीमि ॥ न
खातव्यमित्यादि ॥ कर्त्रकस्यापि कथां कथयामि ॥ शृणु ॥ काको वृद्धे शाखायां निवसति ॥ कर्त्र
कश्चाधस्ताद्भूमौ निवसति ॥ एवं तिष्ठतोक्तयोरेकरा सर्वपहिरो भगवतो गरुडस्य यात्रा प्र
संगेन समुद्रतीरं चलिता ॥ ततः काकेन सह वर्तकश्चुक्षितः ॥ अथ गरुडो गोपालस्य मस्तकाव
स्थितं भांडादधिवारं वारं काकेन खाद्यते ॥ ततो यावदसौ दधिभांडं भूमौ धत्ते तदावकीक
कर्त्रको दृष्टो ॥ तेन खेदितः काकः पलायितः ॥ कर्त्रकः स्वभावाच्च रगतिः प्राप्नोत्यापादितश्च ॥

अतोहं ब्रवीमि। न स्वातव्यमित्यादि ॥ अतोऽहं यं वक्तुं दत्तेन सह न गच्छामि। किं वा प्रथम एव
 जामि पश्चाच्च त्रिज्यामि। ततो मयोक्तं ॥ अस्तेपु वं तथापि ॥ दुर्जनो नो च मानानि संमतानि प्रिया
 रापि। अकालकुसुमानीव भयं संजमयति मे ॥ १॥ दुर्जनस्ते भवतो व्यापारा देवप्रत्यक्षीक
 ते ॥ यतो न यो भूपा लयो विप्रहं भवद्वचनं निदानं ॥ पश्य ॥ प्रत्यक्षेपि कृते दोषे सर्वः शांतेन तु
 घाति ॥ रथकारो निजाभायी सज्जारां शिशिरसावरुह ॥ १॥ राजो वाच ॥ कथमेतत् ॥ शुक्रकथ
 यति ॥ अस्ति यो वनश्री नगरे मंदमतिना मारथकारः ॥ स किं वदं त्यास भायी वंधकी जानाति परं
 जारेण समं बहु पैक स्थानेन पश्यति। ततोऽसौ रथकारो भायी सुकृत्वान्। अहं राजा जगाम वचनं दिन
 प्राप्य ग्रामांतरं गमिष्यामीत्युक्त्वा प्रचलितः सत्किं दूरं गत्वा पुनरागत्य प्रदोष समये स्वगृहे
 द्वातले पतित्वा रिष्टः ॥ अथ रथकारो ग्रामांतरं गत इत्युपजात विस्वासया तया सज्जाराः संध्याया मेवा
 हृतः ॥ पश्चात्तेन समंतस्यां खड्गायां निर्भरं कीडं तीखदातलस्थितेन तेन सह भूत किं विदं गच्छतीत्या
 गिनं विज्ञाय सा विषया भवत्। ततो जारेणोक्तं ॥ किं नितित्वं मया सरु घनिर्भरं नरम सुविस्मितेव प्र
 तिभासि। ततस्तयोक्तं ॥ यो सोममप्राणोश्चरः सोऽयं ग्रामांतरं गतस्तेन सकल जनस्योपयं ग्रामो मां

राम
५

प्रत्यरप्यवत्। जारेणोक्ते ॥ तत्किमेवं विधः स्नेहभूमिः सते कलहकारकः ॥ वंधकी ब्रवीति ॥ वर्वर
 किं व्रीषि। पृष्टु। परुषाण्यपि चोक्ताया दृष्टया कुडचक्षुषा। सुप्रसन्नमुखी भर्तुः साना रीधर्मभा
 जने। अपि च ॥ नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वा शूचिः ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता सां लोको ममो
 हयः ॥ १॥ अन्यच्च ॥ भर्ता हि परमंतार्य भूषणं भूषणं विना। एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभती।
 १॥ त्वं जारेण समनो लोत्पापुष्यतां बलसदृशः कदाचित्सेवसे ॥ सच मे स्वामी मां विज्ञेहं देवभ्यो
 वात्मनो भो दातुं समर्थः ॥ किं वदुना ॥ तस्मिन् जीवति जीवामि तन्मरणे चानुमरणं कुर्यामि
 इत्येष मे निश्चयः ॥ यतः ॥ तिस्रः कोट्योर्द्वौ कोटी च यानि लोमानि भूमा तवे। तावत्कालं वसेत्सर्वे
 भर्तारं यानुगच्छति ॥ १॥ अन्यच्च ॥ बालग्राही यथा बालं कृत्वा दुर्द्वारे विलास ॥ तद्वर्ता मादाय
 तेनैव सह मोदते ॥ १॥ यस्मै दद्यात्पिता चैतां भ्राता वा धनं ते पितुः ॥ तेषु श्रूयते जीवतं संस्थितं न
 व्यलेघ्यते ॥ ३॥ एतत्सर्वं श्रुत्वा सरथकारोऽचिंतयत् ॥ धनो हं यस्य दृशी सरुजं सह वत्सला प्रिय
 विनीभार्येति मनसि निधाय तां खड्गं स्त्रीपुरुषसहितं मुखं कृत्वा नर्तितवान् ॥ अतोहं ब्रवीमि ॥
 प्रायक्षेपि कृते दोष इत्यादि ॥ ततोहं तेन राज्ञायथा व्यवहारेण संप्रज्य प्रस्थापितः ॥ ३३ कोपि मम

अथागच्छन्नासते। एतत्सर्वं श्रुत्वा यथा कर्तव्यमनुष्ठीयतां। अत्रोत्तरे चक्रवाको विरहस्याह॥ व
केन तावदंशोत्तरमपि गच्छा यथा शक्तिराजकार्यमनुष्ठितं॥ किं तु देव स्वभावः प्रवृत्तः॥ यतः॥ श
ते दद्यान्न विवरे दिति सुतस्य संमतं॥ विना हेतुमपि द्वंद्वस्तस्मान्मूर्खस्य जहतां॥ १॥ राजा
ह॥ अन्नमनेनातीतो पालंभेन प्रसूतमनुसंधीयतां॥ चक्रो ब्रूते॥ देवविजने ब्रवीमि॥ यतः॥
वर्णाकारप्रतिष्ठानेन चक्रविकारतः॥ अभूदिति मनस्तस्मात्सोऽहं सिमे त्रयेत्॥ १॥ राजा मे
जीवत त्रस्थितो॥ अन्ये चान्यत्र गताः॥ चक्रवाको वदति॥ देव॥ अहमेव जानामि॥ कस्याप्यस्मिन्नि
योगिनः पुराणायावकेनैव मनुष्ठितं॥ यतः॥ वेद्यानामातुरः श्रीमानव्यसनी शो नियो गितां॥
विदुषां जीवने मूर्खः स द्वंद्वो नृपतेर्जनः॥ १॥ राजा ब्रवीति॥ भवतु कारासत्र निरूपणीयं॥ सं
प्रतियत्कर्तव्यं तदुत॥ चक्रो ब्रूते॥ देव॥ प्रणिधिस्तावन्मंत्रयात्॥ ततस्तदनुष्ठानं वलावलं चक्रो
जीमः॥ तथा हि॥ भवेत्स्वपरांशुणां कार्याकार्यविलोकनेः॥ चारुचर्मही भर्तु र्यस्य नास्त्येव राम
एव सः॥ १॥ सच वको द्वितीयं विष्णुसपात्रं ह्रीं लायात्॥ तेनासौ स्वयंतत्रावस्थाय द्वितीयं मे
कार्यं सुनिश्चितं समुद्यप्रस्थापयति॥ तथा र्हेते॥ तीर्थं श्रमे सुरस्थाने शासु विज्ञानहेतुना॥

तपस्विभ्यं जनेपतेः स्वचरैः सह संवदेत्॥ १॥ गुरुचरभुजले स्नाने यो विचरत्यसावुभयचेतनोः
न्यः कश्चिद्वक एव निमुच्यते॥ तं गुरुलोकश्च राजा कुले तिष्ठतु॥ देवपादैस्तदपि सुप्रमत्तुष्टात
व्यं॥ यतः॥ षट्कवर्णाभिधते मंत्रस्तथा प्राप्नुवार्तया॥ इत्यात्मना द्वितीयं मंत्रः कार्यामही भुजा
१॥ अपरं च प॥ यथा यत्र प्य॥ मंत्रभेदे पिये दोषा भवन्ति पृथिवीपतेः॥ न शक्वास्ते समाधातु मि
ति नीति विदांसते॥ १॥ राजा विमृष्टाह॥ प्राप्नुतावन्मया तमः प्रणिधिः॥ मे जीवते॥ देव॥
तदा संग्रामे जयोपि प्राप्नुव्य एव॥ अत्रोत्तरे प्रतीसारः प्रविश्य प्रणम्योवाच॥ देव॥ जंवेदी पाराग
तः शुको दुरितिष्ठति॥ राजा चक्रवाकमवलोक्य॥ अत्रोत्तरे किमुचितं॥ चक्रवाकेनोक्तं कृतावसो
गत्वा भवतु तावत्पश्चाद्दृष्टव्यं॥ प्रतीसारो गतः॥ राजा ह॥ विप्रहस्तावदागतो पस्थितः॥ चक्रो
ब्रूते॥ देवतापि विप्रहो न विधिः॥ यतः॥ सचिवः किं समं जीवाय दिआदावेव भूपतिं॥ युद्धो
द्योगं स भूत्यागं निर्दिशत्यविचारितं॥ १॥ अथिब॥ विजितं प्रयते नारी न युद्धे तु कराचन॥ अ
नित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्धे मानयो॥ २॥ यतः॥ सर्वस्वजनः शूरो नासादित समिद्रसः॥
अदृष्टपरसामर्थ्यः सदर्पः को भवेन्न हि॥ ३॥ किंच॥ न तथोत्थाप्यते प्रावा प्राणिभिर्दृष्टो यथा

॥३॥

७

अन्योपायान्महासिद्धिरतन्मंत्रफलंमहत् ॥४॥ किंलुविग्रहमुपस्थितं विलोक्यवदियतां ॥
 ॥ यतः ॥ यथाकालकृताद्यनात्कृषिः फलभवती भवेत् ॥ तद्वन्नीतिरियं देवतिराकलतिन
 द्रणात् ॥ ५ ॥ अपरं च ॥ मरुतोहरभीरुत्वमासन्नैश्वरातागुताः ॥ विपन्नो हि मरुतो कोधीरताम
 धिगकुति ॥ अन्यच्च ॥ अत्यूहः सर्वसिद्धिनामुत्रापः प्रथमः किल ॥ अतीशीतलमप्यमः कि
 भिनन्तिनभ्रभृतः ॥ ६ ॥ विशेषतश्च ॥ देवमरुतलोको वित्रवर्गो राजा ॥ वलिना सहयो
 द्यौमितिनास्तिनिदर्शितं ॥ तद्युद्धं हस्तिनासाहं नराणां पादयुद्धं चर ॥ ७ ॥ समुत्तः कोलम
 प्राप्य योपकर्त्रिवर्तते ॥ कलिर्वलवतासाहं कीटपक्षीकृत्तपम ॥ ८ ॥ कौर्मसंकोचमा
 स्थायप्रहारमपि ॥ मर्षयेत् ॥ प्राक्कालेचनीतिरुत्तिष्ठेत्कुरसर्पचर ॥ ९ ॥ अष्टादु
 मरुतल्येषु ॥ १० ॥ अतस्तद्वत् तोयं शुकोत्रास्वास्थियतायावद्गंसर्जो कियते ॥ यतः ॥ एकः शतं
 रयः ॥ ११ ॥ अतस्तद्वत् तोयं शुकोत्रास्वास्थियतायावद्गंसर्जो कियते ॥ यतः ॥ एकः शतं
 योधयति प्राकारस्थो धनुर्हरः ॥ शतशतसहस्राणि तस्माद्गंसर्जो विशिष्यते ॥ १२ ॥ किंच ॥ अदुर्गविषयः
 कस्यनारः परिभवास्पदः ॥ अदुर्गो ज्ञाप्रया राजापोतं च्युतमनुष्मकर ॥ १३ ॥ उर्मिकुयोन्महात्मा

त्वातमुच्चप्राकारसंयुतं ॥ सद्यं त्रंसजलं शैलसरिन्मरुतनाश्रयं ॥ १३ ॥ विस्तीर्णातानि वेशम्यं रसधा
 न्येधनग्रहः ॥ प्रवेशश्चापसारश्च सन्नेता दुर्गसंपदः ॥ १४ ॥ राजाह ॥ दुर्गानुसंधानेका कौनियुज्य
 तो ॥ वृजोवृते ॥ योयत्रकुशलः कार्यते तत्र विनियोजयेत् ॥ कर्मविकर्मकर्तायः शास्त्रज्ञोपिनमु
 त्यति ॥ १५ ॥ तदाह्वयतां सारसः तथा नुष्ठितो ॥ सारसं समागतमास्वास्थराजोवाच ॥ सारसत्वं दुर्गम
 नुसंधेहि ॥ सारसः प्रणम्योवाच ॥ देव ॥ दुर्गतावद्देवमेव विरात्सु निरूपितमास्ते मरुत्सरः किले
 तन्मधुवर्त्तिनि द्वीपे संप्रहः कार्यः ॥ यतः ॥ धान्यानां संप्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंप्रहोतः ॥ निहित्रो
 पिमुखेरन्नं कुर्व्यात्प्राणधारणं ॥ १६ ॥ ख्यातः सर्वरसानां हिलवर्गोरसउत्तमः गृहीयात्तु विना
 तेन व्यंजनं गोमयायते ॥ १७ ॥ सत्वरंगत्वा तथा नुष्ठियतां ॥ ततः सारसेन गत्वा दुर्गं संस्थानं सजी
 कृते ॥ अनंतरं प्रविश्य प्रतीहरोवृते ॥ देवसिंहलद्वीपादागतो मेघवर्गो नाम वायसराजः सपरि
 वारः प्रणमति देवपादांश्च द्रष्टुमिच्छति ॥ राजाह ॥ काकः पुनः सुतो वडुदृश्वाच भवति ॥ तद्वत्
 संग्राह्यः ॥ चक्रउवाच ॥ देवास्तो वं ॥ किंतु काकः खलैव रस्तेनास्मादिपक्षपक्षे निहिप्रस्तकथं
 संगृह्यते ॥ तथा चोक्तं ॥ आत्मपरित्यागात्परपक्षे पुयोरतः ॥ सपरैरुन्यते मूढो नीलवर्गो मृगाल
 पक्ष १

वत॥१॥ राजोवाच॥ कथं यमेतत्॥ चक्रोऽब्रवीत्॥ अस्मि कांचनपुरे नीलीकारस्य भांजं गोपुरं सं
 निहितं॥ तत्र च कंदवाहुष्टोरजन्यां कश्चिद्गालस्तस्मिन् भोजे निपतितः॥ पश्चात्तत्तदुत्थात्तम
 समर्थः प्रातरात्मानं मृतवत्संदर्श्य स्थितः॥ ततो सौ नीलभांडादुत्थाप्य स्वामिना पुद्गेष्टत्वा ग्रा
 म्मद्विनिर्दिष्टः॥ ततो सो यावद्दूरं गतस्तमवलोक्य गालः प्रपलाय्य वनं जगाम॥ गत्वा चा
 त्मानं नीलवर्णमवलोक्य चिंतयत्॥ अहमिदानीं मुत्तमवर्णस्तदात्मोत्कर्षं किं न साधयामि॥
 इत्यालोच्य गालानां हूयते नोक्तं॥ अहं भगवत्या वनदेवतयानि जरुस्ते नारण्यराज्ये सर्वोपधीना
 रसेनाभिषिक्तः॥ पश्यते मम वर्णः॥ तद्वारभ्यास्मदाज्ञया स्मिन्नरण्ये व्यवहारः कार्यः॥ गालस्तं
 विशिष्टवर्णमवलोक्य साष्टांगपातं प्रणम्योचुः॥ यथाज्ञाययति देवदत्ति॥ अनेनैव क्रमेण सर्वेषु पर
 श्वराण्यवर्तिस्त्वाधिपतं॥ ततस्तेन स्वज्ञातिभिरादरेण धीकं हंसाधितं॥ ततश्च व्याघ्रसिंहादीन् मुत्तम
 परिजनां प्राप्य गालानवलोक्य लज्जमानेनावज्ञया हरीकृताः स्वज्ञातयः॥ ततो विषलान् गम्य राम
 गालानवलोक्य हृद्गालेन प्रतिज्ञातं॥ मावसीदत्॥ यदनेनानीति तेन वयं मर्मज्ञाः परिभूताः ८
 सद्यथायं नश्यति तन्मया विधेयं॥ ततोऽमी व्याघ्रादयो वर्णमात्रं विप्रलब्धौः गालमज्ञात्वा राजा

नं मिमं मन्यन्ते॥ तद्यथायं परिचीयते तत्कुरुत॥ तत्र चैव मनुष्येयं॥ यत्सर्वेषु यं संध्या सम
 येतसंनिधौ मे महारावमेकदा करिष्यथ॥ ततस्तं शङ्कामाकर्ष्य स्वभावात्तेनापि शङ्कः कर्त
 व्यः॥ यतः॥ यः स्वभावो ह्यस्य स्यात्तस्यासौ दुरतिक्रमः॥ श्वायदि क्रियते राजा तत्किं ना
 श्वात्पुपानहं॥ १॥ ततः शंकादभिज्ञाय स व्याघ्रादहंतव्यः॥ तथा नृष्टिते तद्दत्तं॥ तथा चो
 क्तं॥ किद्रं मर्मचर्यं च सर्वे वृत्तिनिजोरिपुः॥ दहत्यंतर्गतं श्वैव शुकं ब्रह्म मिदानलः॥
 २॥ अतो हं ब्रवीमि॥ आत्मापहपरित्यागादित्यादि॥ राजा ह॥ यद्येषां वं तथापि दृश्यतां॥ ता
 वदयं हरादागतस्तस्य ग्रहे विचारः॥ चक्रो ब्रूते॥ भवतु भवतो भिमते चेत्प्रणिधिः प्रहितः॥
 दुर्गं च सज्जीकृतं॥ शुकोऽप्यालोक्य प्रस्थाप्यतो॥ किं॥ नंदजघान चाराका सीद्वा हतप्रयो
 गतः॥ तद्दत्तां तरितं दत्तं पश्येद्दीरसमन्वितः॥ १॥ ततः सभां कृत्वा समाहूतः शुकः काकोपि॥
 शुकेनाशीर्वा दोदत्तः काकेन प्रणामः कृतः शुकः किंचिदुन्नतशिरा अर्द्धसने उपवि
 श्य ब्रूते॥ मोहिरस्यैव गर्भलो राजाधिराजः श्रीमद्विजयवर्मा समाज्ञाययति॥ यदि जीविते

नश्रियावाप्रयोजनमस्ति तदा सत्वरमुपगम्या समञ्चरायोः प्रणामं कुरु ॥ नो चेद्युद्धेन प्रयो
जनमस्ति तदा युद्धमपि कुरु ॥ अथवा आत्मा कृते स्वार्थं चिंतय ॥ राजा जासको भूवृते ॥ आ
कोप्यस्माकं नास्ति ॥ उत्थाय मेघवर्लो वृते ॥ देव ॥ समाप्ता पय ॥ हन्मि दुष्टं शुकं ॥ सर्वज्ञो रा
जानं काकं च सांत्वयान् वृते ॥ शृणुता वृते ॥ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा वृद्धान् तेन येन वदं
ति धर्मं ॥ धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तद्यत्नमभ्युपैति ॥ यतो धर्मश्चेव ॥ इतो ह्ये
कोप्यवधः स्याद्राजा ह्यमुक्तो यतः ॥ उद्यते ह्यपि रात्रे पुन्यते ॥ किंपुनर्द्विजः ॥ १॥ स्थापक
र्षिपरोक्तर्षे इतो कर्म न्यते त्वयः ॥ स देवावप्यभावेन हतः सर्वं हि जल्पति ॥ १॥ ततो राजा का
कश्च प्रकृतिमापन्नः ॥ शुक उत्थाय चलितः ॥ पश्चाच्चक्रवाकेन प्रवेध्यामीय कनका लंका
रादि कंदत्वा संप्रेक्षितो ययौ ॥ शुको विधाचलं गत्वा राजानं प्रणवान् ॥ चित्रवरो राराजाह ॥ श
ककथय कावार्त्ता कीदृशो सो देशो ॥ राजा च ॥ शुको वदति ॥ देवसं हे पादियं वार्त्ता ॥ युद्धे योग
क्रियतां ॥ देशश्चासौ कर्षरदीपः स्वर्गैकदेशः कथं वरीयितुं शक्यते ॥ राजा हं स श्रुयु धिष्ठि

राम

सं२

समो स्ति ॥ ततस्तद्वचनाद्राजा सर्वांस्सचिवानाहूय संत्रयितुमुपविष्टः ॥ संप्रति विग्रहे यथा
कर्त्तव्योपदेशं ब्रूत ॥ विग्रहः पुनरवश्यं कर्त्तव्यः ॥ तथा चोक्तं ॥ अत्रुष्टादि जानष्टाः सत्तुष्टश्च
महीपतिः ॥ सलज्जागणिका मष्टानिर्लज्जाचकुली गणा ॥ हरदर्शनामगृध्रो वृते ॥ देवच
स नितया विग्रहो न विधिः ॥ मित्रा मात्य सहायाश्च यदा स्पृष्टं तमक्रयः ॥ शत्रूणां विपरीताश्च
कर्त्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ राजा ॥ मम वलानि तावदवलोकयतु मंत्री ॥ तदेतेषां सुपयोगः ॥ किं
वर्त्तनं दानं दातव्यमेव ॥ तदा हूयतां मौहूर्तिकः शुभलग्नं याचार्थं ददातु ॥ मंत्री वदति ॥
तथापि सहसा यात्रा करणमनुचितं ॥ विशंतिसहस्रास्तदा अविचार्य द्विषद्वले ॥ राहुधारा
परिच्छेदं लभंते हतानि श्वयाः ॥ राजा वाच ॥ मंत्रिन् ममोत्साहं भगं सर्वथा माकृत्या ॥ वि
जिगीषुर्यथा परभूमिमाक्रामति तत्कथय ॥ गृध्रो ब्रवीति ॥ तत्कथयामि श्रुयतां ॥ तत्कथयामि
श्रुयतां ॥ किंतु ॥ किं मंत्रिणामनुष्ठाने शाश्वतस्थिवी पते ॥ नाप्यौषधं परिज्ञाता द्याधेः शान्तिः क
चित् भवेत् ॥ १॥ राजा सखा च नातिक्रमणीयमिति यथा ॥ श्रुतं तं निवेदयामि ॥ शृणु देव ॥ न यद्वि

वनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं नृप ॥ तत्र तत्र च सेनातीर्यथा द्युहकृतैर्वलैः ॥ ११ ॥ बलाध्यक्षः पुरोयायात्
प्रवीरपुरुषान्वितः मध्ये कलत्रं स्त्रीमीचकोषः फल्गुचयद्वलं ॥ १२ ॥ पश्यो रूभयो रश्मिश्च
नां पार्श्वयो रथाः ॥ रथानां पार्श्वयो नीगानां च पदातयः ॥ १३ ॥ पश्चात्सेनापतिर्यथा त्वि
त्रा नाशसयन् शनैः ॥ मंत्रिभिः सुभटे युक्तः प्रतिव्यूहवलेन नृपः ॥ १४ ॥ समेयो दिवमना मेज
लाद्यं च महावनं ॥ सममश्वैर्जलेनौभिः सर्वत्रैव पदातिभिः ॥ १५ ॥ हस्तिनागमर्न प्रोक्तं प्रशस्तं ज
लदागमे ॥ तदन्यत्र तुरंग्मनां पत्नीनां सर्व एव च ॥ १६ ॥ सैन्येषु दुर्गमार्गेषु विधेयं नृपराजो ॥ सु
योधैरहितस्यापि स्वपनयोगनिद्रया ॥ १७ ॥ नाशयेत्कर्षयेत् कुञ्जदुर्गं ॥ कंटकमर्दने ॥ परदे
शे प्रवेशे च कुटीरादविकान्तुरः ॥ १८ ॥ यत्र राजा तत्कीर्षो विना कोषं न राजता ॥ सुभटे भूक्तो र
द्यात्कोदिदाहर्न युध्यते ॥ १९ ॥ यतः ॥ न नरस्य नरो रासः किं तु इव स भरपते ॥ गौरवैनाघवंच
पिधनाधननिबन्धनं ॥ २० ॥ अभेदेन न युद्धे रक्षेयुश्च परस्परं ॥ फल्गुभाउंच यत्किंचिन्मध्ये वृ
हस्पकारयेत् ॥ २१ ॥ पदातीश्च महीपालः पुरोनीकस्यैव जयेत् ॥ उपहं धान एवा सौराष्ट्रं च स्यात्पपी

राम

१०

उद्येता ॥ २२ ॥ स्पन्दनाश्वैः समे युद्धे द्यूतेनौर्धिपे सथा ॥ वृहगुत्मा हते चापैरसिचर्मा युधैः स्थले ॥
१४ ॥ दूषयेच्चास्पसततं यत्र शास्त्रोदके धनं ॥ भिक्षां च वतडागानि प्राकारान्परिधास्तथा ॥ १५ ॥
वलेषु प्रमुखो हस्ती न तथा न्यो मही पते ॥ निजैरवयवैरेव मातंगो ह्ययुधः स्मृतः ॥ १६ ॥ वलमश्व
स्य सैन्यानां प्राकारो जंगमो यतः ॥ तस्मादश्वाधिको राजा विजयी स्थलविग्रहे ॥ तथा युक्तं ॥ युध्य
माना ह्यारूढा देवानामपि दुर्जयाः ॥ अपि हूरस्थितास्तेषां वैरिणो हस्तिवर्तिनः ॥ १७ ॥ विशेषतश्च
धनुर्द्धराः ॥ यतः ॥ धन्वी चैत्ररगारूढो जयत्पेकोपि मेदिनी ॥ अनलानिलसंयोगो धन्विनस्तत्र
गम्य च ॥ १८ ॥ प्रथमं युद्धं करितं समस्तवलपालनं ॥ दिशो मार्गविशो धित्वं पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ १९ ॥
स्तभावश्चरममृते मविरक्तं जितं प्रमं ॥ प्रसिद्धं ह्यत्रिय प्रायं वलं श्रेष्ठतमं विदुः ॥ २० ॥ यथा प्रभुर्ल
कृत्वा न्मानाद्युध्यते भुवि मानवः ॥ न तथा वदुर्दत्तैर्द्विगौरपि भरपते ॥ २१ ॥ वरमल्पवलं सारं न व
हीमुं उमुं उली ॥ कुर्यादसारभंगो हिसारभंगमपि स्फुटं ॥ २२ ॥ अस्त्रासारो न विष्ठा न देया ॥ धरणी
च यत् ॥ कालजो यो प्रतीकारस्तत्र वैराग्यकारणं ॥ २३ ॥ अपीडयन् वलं शत्रून् जिगीषुरभिधेया येन ॥
सुखसाध्यं ॥ हिंसां सैन्यं दीर्घप्रायेणापीडितं ॥ २४ ॥ स्यादपि न परो न स्यादुवमाकर्षणो हिंसा ॥ तड्या
पयैते यन्नादायादं तस्य विद्विषः ॥ २५ ॥ संधाय युवराजेन यदि वा मुख्यमंत्रिणा ॥ अंतः प्रकोपरां क

हि३ र्थमभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ २७ ॥ ह्यंमित्रवृत्तं चापि भागं रत्नाभिधातयेत् ॥ अथवा गोप्रहास्य
 तल्लक्ष्मिर्विंधनात् ॥ २८ ॥ स्वराष्ट्रवासयेद्राजा परदेशोपवाहनात् ॥ अथवा दानमानाभ्यां वासि
 ११ तंधनदेहितां ॥ २९ ॥ राजाह ॥ आः किं बहुदितेन ॥ आत्मोदयः पुरज्यानिर्दयो नीतिरितीयती ॥ तद्वरी
 कृत्यकृतिभिर्वीचस्पत्यं प्रजायते ॥ १ ॥ विहस्य च ॥ उच्यते सर्वमेतत् ॥ अन्यदुक्तं खलं सलमन्य किंतु ॥ ४
 क्यमुनियंत्रितं ॥ सामानाधिकरणं हिते जसि मिरयोः कुतः ॥ २ ॥ ततोऽत्वाय रजामो हृत्तिकुनि
 वेदितलने प्रस्थितः ॥ अथ प्रसाधि प्रहितश्च रोरोहिण्यगर्भस्य समीपमागत्य साष्टांगपातं प्र
 राभ्योवाच ॥ देवसमागतं प्रयोराजा चित्रवर्णः ॥ संप्रति मलयपर्वतोपत्यकायां समावासितो वर्त
 ते ॥ दुर्गशोधनं च प्रतिहणमनुसंधातव्यं ॥ यतो यद्ग्रामहामं त्री ॥ किं च ॥ एतस्य विश्वासकथा
 प्रसंगे सत्येति दिगितमवगतं यदनेन कोप्यस्मदुर्गं प्रागेव निहिप्रः ॥ चक्रोवृते ॥ देवकाकस्वासे
 संभवति ॥ राजाह सकदाचिदेतत् ॥ यद्ययं तदाकथं तेन शुक्लस्याभिभवो योगः कृतः ॥ अपरं च ॥
 शुक्लस्यागमनात्तस्य विग्रहोत्साहः सुचिरादत्रास्ते ॥ संजीवते ॥ तथा प्यागंतुः शंकनीयः राजा
 ह ॥ आगतवोपि प्रत्युपकारकादृश्यं ते केचित् ॥ ७ ॥ परोपि हितवान् च धुर्वधुरप्यहितः परः ॥ अ राम
 हितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमोषधं ॥ १ ॥ अपरं च ॥ आसीद्दीरवरो नाम शूद्रकस्य महीभुजः ॥ ११

सेवकः सत्यकालेन सदसौ सुतमात्मनः ॥ २ ॥ चक्रकृति ॥ कथमेतत् राजा कथयति ॥ अहं सु
 पुराशूद्रकस्य राज्ञः क्रीडासरसिकर्षरकेलिनामो राजहंसस्य पुत्रा कर्षरमंजय्या सममनुगम
 वानभवं ॥ तत्र वीरवरो नाम राजपुत्रः सपुत्रस्त्रीकः कुतश्चिद्देशागत्य शूद्रकस्य राज्ञो दारिप्रती
 हारमुपगम्योवाच ॥ अहं राजपुत्रो वर्तनार्थी मां राजा दर्शने कारय ॥ ततो द्वारपालेन शूद्रकस्य रा
 ज्ञः समीपं गत्वा भिरुतं ॥ देवराजपुत्रो वीरवरो नाम मखड्गदसो वर्तनार्थी देवपादान्द्रुमिकृति ॥
 राज्ञोक्तं समाहूयती ॥ ततः प्रतीहारप्रेषितः प्रणामं कृत्वा वीरवरः समुपविष्टः ॥ राजोक्तं ॥ कि
 यत्ते वर्तनं ॥ वीरवरो वृते ॥ प्रत्यहं टंकाशतचतुष्टयं ॥ राजाह ॥ काते सामग्री ॥ वीरवरो वदत ॥ द्वौ वाहट
 तीयः खड्गः ॥ राजाह ॥ नैतच्छ्रुत्वा ॥ एतच्छ्रुत्वा वीरवरः प्रणम्य चलितः प्रथमं त्रिभिरुक्तं ॥ देवदिन
 चतुष्टयस्य वर्तनं दत्वा जायता मस्य ससूतं ॥ किमुपयुक्तो यमेतावद्वर्तनं गृह्णातु नानुपयोगी वा ॥
 तद्वचनादाहय वीरवराय तां वृत्तं दत्वा टंकाशतचतुष्टयमपि दत्तं ॥ तद्वर्तनं विनियोग्य राजा सु
 निभृतं निरूपितः ॥ तत्राहं देवभ्यो वाह्यरोभ्यश्च संप्रदत्तं ॥ अपरमद्विधं मतिथिः भ्यां च शिष्टं

हि० सउज्ज्वलीकशरीरभोग्यायतां वृलचंदनकरैरकस्तूरिकापुष्पसूक्ष्मवस्त्रादिव ० येनव्ययितमे
 १२ तत्सर्वंनित्यकृत्यं कृत्यं त्वाराजद्वारमहर्निशं सखदुपाणिः सेवयते ॥ ततोराज्ञः प्राप्तविदायः स्वर्गं
 याति ॥ एवंतिष्ठत्वेकदाचतुर्दश्यामर्द्धरात्रौ मंदिरस्थितेन जगत्पाराज्ञाकस्यापि करुणं कृतं तं
 नं श्रुत्वा सेवकेष्वित्युक्तं ॥ इति कस्तूरिका ॥ तै नोक्तं ॥ देवाहं वीरवरः राजोक्तं ॥ १ ॥ कंदनानुशरणां
 क्रियतां ॥ यथाज्ञापयति देवस्तुक्ता प्रचलितः ॥ राजा चित्तितं नेदमुचितं ॥ अयमेकाकीराजपुत्रो
 मयास्वचिभेद्येतमसि प्रेषितस्तदहमपि गत्वानिरूपयामि किमेतदिति ॥ राजापि स्वकुमारावतर १२
 नुसरणाक्रमेणानगरादहर्निर्जगामगत्वा वीरवरेण सासुदती श्रीरूपयौवनसंपन्ना सर्वालं
 कारक्षितावलोकितपृष्ठे च ॥ कालं किमर्थं रोदिषीति ॥ श्रियोक्तं ॥ अहमेतस्य राज्ञो लक्ष्मीश्चिरा
 देतनुजकायायां विश्रान्ता ॥ इदानीं गमिष्यामि ॥ वीरवरेणोक्तं ॥ भो रभकेनापि प्रकारेण पुनरिहा
 वलं वनं स्पृशेगवत्याः ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ यदि त्वमात्मनः पुत्रं शक्तिवरं ददां त्रिशूलं हारोपेतं भगवत्याः
 सर्वमंगलाया उपहारी करोषितदा पुनरत्राहं सुचिरं निवसामीत्युक्तं ॥ इदं भवत ॥ ततो वीरवरेण

स्वर्गं गत्वानिद्राणावधूः प्रवेधिता पुत्रश्च ॥ तौ प्रति वीरवरस्तदखिलवृत्तान्तमुक्तवान् ॥ तं कु
 सानंदं शक्तिवरो व्रूते ॥ धन्यो हमेवं भूतो यस्य स्वामिराज्यरक्षायां मुपयोगः ॥ ततः कोपुना विलेव
 हेतुः ॥ यतः ॥ धनो निजीवितं चैव परार्थं प्राप्तुं उत्सृजेत् ॥ तन्निमित्तं वरं त्यागो विनाशे नित्यो सति ॥
 १ ॥ शक्तिवरस्य मातो वच ॥ यद्येतन्न कर्तव्यं तत्केनाप्येन कर्मणाऽमुष्मन् महावर्तनस्य निःकृप
 भविष्यतीत्यालोच्य सर्वसर्वमंगलायतनं गताः ॥ तत्र सर्वमंगलं संपूज्य वीरवरो व्रूते ॥ देवि प्र
 सीद विजयतां शत्रुको नमः ॥ महाराजो गृह्यतां मयमुपरुहस्तुक्ता स्वर्गेण पुत्रस्य शिखि
 केशः ॥ ततोऽर्चितयत् ॥ अधुना निःपुत्रस्य जीवनं व्यर्थमित्यालोच्य आत्मनः शिखिं नवान् ॥ ततः
 स्वामिनः पुत्रस्य च शोकात् त्रयास्त्रिपापितदनुष्ठितं ॥ तत्सर्वं दृष्ट्वा सुराजा साहस्यं चिंतयामास ॥ जीवि
 ति धियं ते च मदिधाः हृद्रजंतवः ॥ अनेन सदृशो लोकैर्न भूतो न भविष्यति ॥ १ ॥ तदेतमेव राज्ञेन
 न प्रयोजनं ॥ ततः स्वशिरः कुतुमुल्लसितः शत्रुकेनापि रक्तः ॥ अथ भगवत्या सर्वमंगलयोक्तं ॥
 अलं पुत्रसाहसेन ॥ इदानीं राजभंगो नास्ति ॥ राजा साक्षां गपातं प्रणम्योवाच ॥ देवि न मेराजेन

जीवितेन वा प्रयोजनमस्ति ॥ यदि मय्यनुकंपा क्रियाते तदा मदायुषा पयंसदारपुत्रो जीवतु ॥ अं
हं पुनर्यथा प्राप्तां गतिं गमिष्यामि ॥ भगवतोक्तं ॥ अनेन तव सत्वो कर्षेण भृत्यता सत्येन च सर्वथा
संतुष्टास्मि गच्छ विजयी भव ॥ अयमपि स परिवारो राजपुत्रो जीवतु ॥ तथा नृष्टो राजा तैरलक्षितः ॥
सुमंदिरंगता तथैव सुप्ता रिष्टः ॥ वीरवरोपि स्त्रीपुत्रो गृहे प्रेक्ष्य राजकुलमागत्य तथैव स्थितः ॥
तो राजा पृष्टः ॥ वीरवरविचारितं रोदनकारणं ॥ स आह ॥ सा रुदती स्त्री मया वलोकिता ॥ दृश्या भवे
त ॥ तदचनमावर्ण संतुष्टो राजः चिंतयत ॥ कथमयं श्लाघ्यो महासत् ॥ यतः ॥ प्रियं वृथा दक्षप
ताः शूरः स्यादविकल्पनः ॥ दाता चेत्प्रात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनुपूरः ॥ १ ॥ एतन्महापुरुषं लज्जरा
मेतस्मिन् सर्वमस्ति ॥ ततः स राजा प्रातः शिष्टसभायां तद्वृत्तं सर्वं प्रस्ताप्य प्रसारात्तस्य कार्त्तिकदेशरा
जं दर्शय ॥ तत्किमागंतुका जातिमात्रेण दुष्टास्तत्राप्नुतमामयमाधमाः संभवन्ति चक्रो ब्रूते ॥ कोका
यं कार्यवत्तास्ति स किं मे जीवन्ते पुरुषा ॥ वरं स्वामि मनीषुः स्वतन्त्राशो न तु कार्यते ॥ १ ॥ अतः पुत्रो देव ॥
पुराणा लब्धयदेकेन तन्ममापि भविष्यति ॥ हत्वा भिक्षुं यतो मोहाग्निं धर्मी नापितो मृतः ॥ २ ॥ राजा १३

पुत्ररतिता कथमेतत्प्राचक्रं कथयति ॥ अस्य यो ध्यायां पुरि चूडामणिनीमहत्रियः
तेन महता कायलेशेन भगवान् चंद्राई चूडामणिश्चिरमाराधितः ॥ ततः प्रह्वीराया पोसोस
ने दर्शनं दत्त्वा भगवतः प्रसाराद्यैश्वर्येणादिष्टः ॥ यथा त्वमद्य प्रातः दौरे कृत्वा लकुटदंष्ट्राः
सन् गृहे दारिणि भृत्यस्य सिततोयमेवागतं भिक्षुं मंगरोपशसितं निर्दयं लघुतेन ह
निष्पसि ॥ ततो सौ भिक्षुः सुवर्णपूराः कलशो भविष्यति ॥ तेन त्वया वाचं जीवं सुखिना भ
वितव्यमिति ॥ अनंतरं तदा नृष्टो तद्वृत्तं ॥ तस्य हौस्कराणां नीतिननापितेनालोका लोचनं ॥
अतो निधिप्राप्तेरयमुपायस्तदहमप्येवं किं करोमि ॥ ततः प्रभृतिसनापितः प्रतिदिनं तथा
विधौ लकुटदंष्ट्राः प्रातः स्तुतिभृतं भिक्षुं रागमतमपेक्षते ॥ एकदा तेन प्राप्नो भिक्षुं लकुटे
न हत्वा व्यापादितः ॥ तस्मादपरधात्सोपि नापितो राजपुरुषो स्ताडितः सनापितः पंचतंगतः ॥
अतो हं ब्रवीमि ॥ पुराणा लब्धमित्यादि ॥ पुराहत्र कथोद्गारैः कथं निर्णीयते परैः ॥ स्यान्निःका
रणा वंधवी किं वा विश्वसयातकः ॥ १ ॥ इदानीं यातु प्रस्तुतमनुसंधीयतां ॥ म ॥ मलयोपत्य
कायां चित्रवर्णाः किं तदधुना विधेयं ॥ मंजीवदति ॥ देवायातप्रणिधिमुखकुतं मयामुन्मस

मंत्रिणोऽप्यस्योपदेशे चित्रवर्गो नानादरः कृतः। अतोऽस्योऽसौ जेतुं शकः॥ तथा चोक्तं॥
 लुब्धः कूरो लसो सत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः॥ मूढो यो धावमंता च सुखो ह्येहो रिपुः स्मृतः॥
 १॥ ततोऽयावदस्मद्गुणद्वारा वरोधं न विदधाति तावन्नेद्यद्विवनवर्त्मसु तद्वलाति॥ निरुद्धं सार
 सादयः सेनापतयो नियुज्यतां। तथा चोक्तं। दीर्घवर्त्मपरिभ्रातं नद्यद्विवनसंकुलं॥ घोरान्नि
 भयसंघसंस्कृतिपाशाः कृतं कृतं॥ ३॥ प्रमत्तं भोजनव्यग्रं व्याधिदुर्भिक्षपीडितं॥ असंस्थितं
 मन्त्रिस्थं दृष्ट्वा तसमाकुलं॥ २॥ पंकपांशुजलक्षिणं सुव्यसंदस्युभिर्वृतं॥ एवं भूतं म
 हीपालः परसेन्यं विधातके॥ १॥ अस्मिन्धमया द्राता प्रजागरकतश्च मे॥ दिवा सुतं समाहूय
 चिद्राव्याकुलसेनिकं॥ २॥ अतोऽतोऽस्य प्रमादिनो वलंगत्वा यथावकाशं दिवारात्रौ वारुण्युः॥ त
 द्वाभ्युदिते सारसेऽस्मिन् च वर्गस्य सेनिका वदवः सेनापतयश्च निरुताः॥ ततश्चित्रवर्गो विषसाः स
 मंत्रिणा दीर्घदर्शितमाह॥ तात किमित्यस्मादप्येहो क्रियते॥ किं काप्यविनयो ममास्ति॥ तथा चोक्तं॥
 नरादृष्टा प्रमिते वं वर्तितव्यमसंप्रतं॥ श्रियं त्यविनयो हंति जरा रूपमिवोत्तमं॥ १॥ इहः श्रियम् राम
 विगच्छति पथाशीकल्पतां सुखमरोगी॥ उद्युक्ते विद्योते धर्माथयशांसि च विनीतः॥ १॥ गृध्रो १४

वदति॥ अविद्वानपि भूपालो विद्याहृदोपसेवया। परां कुर्यात् मवाप्नोति जलासन्नतरुयथा॥ २॥
 अन्यच्च॥ पानं स्त्रीमृगयाद्युतमर्थद्वेषा मेव च॥ वाग्दुःखोऽप्युपासना निमहीभुजा॥ ३॥
 न सारुसेकोतरसानुवर्तिना तचापुपायो परतात रात्मना॥ विभूतयः शक्यमवाप्नुमर्जितानये
 च शौर्ये च वसंतिसंपदः॥ ४॥ त्वया च सबलोत्साहमवलोक्य सारुसेनमयोपन्यसेद्यपि
 मंत्रे घनवधानं वा कारुण्यं च कृतमतोऽुर्नीतः फलमिदमनुभूयते॥ तथा चोक्तं॥ इमं त्रिंशं
 कमप्योति न नीतिदोषः संतापयंति कमप्यभुजं न रोगाः॥ कं श्रीर्नदप्यतिकं न निहंति
 मृत्युः कं स्त्री कृतानविषयाः परितापयंति॥ ५॥ ततो मया पालोचितं॥ प्रजाहीनो यनो वैत्कथं
 नीतिशास्त्रकथां स्वगुल्फाभिरंतं यति॥ यतः॥ यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शस्त्रं तस्य करोति किं।
 लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति॥ ६॥ तेनाहमपि त्वास्मिन् स्थितः। राजा वद्वा जलिः
 प्राह॥ तात अस्त्ययं ममापराधः। इदानीं यथाहमवशिष्टवलसहितोऽपि पुत्र्यावत्यविधा च
 लंगकुमितश्चोपदिश॥ गृध्रः स्वगतं चित्तं यति क्रियतामत्र प्रतीकारः॥ यतः॥ देवता सुमुखे गेष्णु

राजसुत्राद्यगोष्ठे च। नित्यं तयः सदा कोपो बालवृद्धादरेषु च॥१॥ ब्रूते च विहस्य माभेधीः समा
 स्वसिद्धिः। अग्रे देव। मंत्रिणां भिन्नसंधाने भिन्नजोसां निपातिके॥ कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वास्थे
 को वानपंडितः॥२॥ अपरं च॥ आरंभे तेऽत्यमेव ताः कामव्याभवेति च॥ महारंभाः कृतधिय
 सिद्धेति वनिराकुलाः॥३॥ तदलं विषादेन तव प्रतापादेव दुर्गभं क्त्वा कीर्तिप्रतापवत्तसहितं वा
 मचिरेणैव कालेन विंध्यादि नयामि॥ राजा ह॥ कथं मम पुनः स्वल्पवलेनैतत्संपद्यते॥ गृध्रा
 व्रवीति॥ देव सर्वं भविष्यति। यतो विजिगीषोरदीर्घसूत्रा विजयसिद्धेरवश्यं भावः॥ तदद्य दुर्गद्वारा
 वरो धो विधीयतां॥ अथ प्रतिधिव केना गत्य हिरण्यगर्भस्य कथितं। देव स्वल्पवलेनैव वायं गृध्रस्य
 मंत्रोपदेशादा गत्या दुर्गद्वारा वरो धं करिष्यामि॥ राजा ब्रूते॥ सर्वज्ञ किमधुना विधेयं॥ चक्रो वदति॥
 देव स्वल्पे सारासारविचारः क्रियतां॥ ज्ञात्वा सुवर्णवज्रादि यथार्हं प्रसादं न च क्रियतां॥ तथा चोक्तं॥
 यः कर्त्तुं नीमप्यपथप्रपन्ना मन्विष्यते निष्कसहस्रं तस्य॥ स्वल्पे च कोटिषु मुक्तं हस्तैराजसि
 हं न जहाति लक्ष्मीः॥१॥ अन्यच्च॥ कृतो विवाहो यस्य सनेरिपुद्गये यशः सरे कर्मणि मंत्रविग्रहे॥ प्रिया

राम
१५

सुनारी च धनेषु वंधुषु ह्यतिव्ययो नास्ति नराधिपानां॥१॥ मूर्खः स्वल्पव्ययत्रासात् सर्वं त्यागं करोति च।
 कः सुधीः संत्यजेत्तमां उंशुल्कं सेवाति साधसात्॥२॥ राजा ह॥ कथमिह समयेऽतिव्ययोनियुज्य
 ते। तथा चोक्तं॥ आपदर्थं धनं रक्षेत्पादि। मंत्री वदति॥ श्रीमतः कथमापदः॥ राजा ह॥ कदापि ह्यवहिता
 लक्ष्मीः॥ पुनर्मंत्री ब्रूते॥ देवसेवितोऽर्थो विनश्यति॥ तदेव कोपं परि त्यज्य सुभटादानं मोनाभां
 पुरस्कृत्यतां॥ तथा चोक्तं॥ परस्परं ज्ञासं हृष्टास्तु कृत्वा प्राणान् सुनिश्चिताः॥ कुलीनाः पूजिताः समा
 ग्निजयंते द्विषां वलं॥ अपरं च॥ सुभटाः शीलसंपन्नाः संरताः कृतनिश्चयाः॥ पंचसप्तादिकं शर
 गृह्णन्ति परवारिनीं॥ किंच॥ शिष्टैरप्यविशेषज्ञेऽग्रश्रुतनाशकः। त्यजेते किंपुनश्चाप्येव धापा
 तं भरिर्नरः॥१॥ सत्यं शौर्यं तथा त्यागोऽप्यस्यैते महागुणाः। एते मुक्तो महीपालः प्राप्नोति सुखं वाच्य
 तां॥२॥ अमात्यास्तान् वश्यमेव पुनः कर्तव्याः॥ तथा चोक्तं॥ यो मातुः प्रतिवदः स्यात्स हते नोदये
 ष्यपि। स विश्वस्तो नियोक्तव्यः प्राणेषु वंधनेषु च॥१॥ धृतीं स्त्रीवा शिशुर्यस्य मंत्रिणाः सुमंही पतेः॥
 अनीतिपवनक्षिप्तः कार्यो ह्येति मज्जति॥२॥ पश्य देव॥ इवैव क्रीडो यतो यस्य कोषः सत्यं यथेन च॥

नित्यं भूत्यानवेष्टा च तस्य स्याद्वेन मापदः ॥ १५ ॥ येषां राजे समौ स्यातामुपचयापचयौ ध्रुवं ॥ अस्मा
मात्पादतितात्रा जानावमन्येत्कदाचन ॥ १६ ॥ यतः ॥ मही भुजो मही दधे स्य विषमे कार्य सागरे ।
संजो हिकरालं वः सुहृत्सु चिव चेष्टितः ॥ १७ ॥ अथागत्य प्रणामं मेघवरो वृते ॥ देवदृष्टिप्रसा
दं कुरु ॥ एष युद्धार्थं विपद्दोडं गद्गारि तिष्ठति ॥ तदेव पादादेशाद्गद्गारिर्निर्गत्य सेविक्रमं दर्शयामि
तेन रेव प्रसादस्यान्तरा सुपगं कुर्यामि ॥ चक्रोद्धतिः ॥ मामेवं ॥ यदि वहिर्निःसृत्य योद्धव्यं तदा डुर्गं
अयशो निःप्रयोजनं ॥ अपरं च ॥ डुर्गं हि निर्गतः शत्रुर्न क्रूरः सौयादि निर्गतः ॥ वनादि निर्गतः
सिंहः शरोपि स्यात्कृजालवत् ॥ १८ ॥ देवस्य गता दृश्यतां युद्धं ॥ यतः ॥ पुरस्कृत्य वलं राजा योध
येद्वलोकयन् ॥ स्वामिना धिष्ठितश्चापि किं न सिंहायते ध्रुवं ॥ १९ ॥ अतः तं सर्वं डुर्गं दारं गतामहा
हवं कृतवन्तः ॥ अपरे ध्वजि त्रवरो राजा गृध्रमुवाच ॥ तात स्वप्रतिज्ञातं मधुना निर्वह्य ॥ २० ॥
वृते ॥ अणुतावत् ॥ अकालं सह मायन्यं मुखं व्यसनिनायकं ॥ अगुप्तं मीरु योधं च डुर्गं व्यसनमु
च्यते ॥ तत्रावद्वनास्ति ॥ उपतापश्चिरारोधोऽवस्कंदस्तीव्रपुरुषः ॥ डुर्गं स्थले मनोपायाश्चत्वारः कथि

राम

१६

तादमे ॥ अत्र च यथाशक्ति क्रियते यत्नः ॥ कर्षो कथयत्येवमेव ॥ ततो मुदितस्वभास्करे प्रातः काले
विपद्देः सह चतुर्ध्वजि दारेषु प्रवृत्ते समतरं युद्धं डुर्गं भ्यंतरं गृहे काकेनेकं दामिर्निहिप्रः ॥ ततो गृहीतं
गृहीतं डुर्गमिति कोलाहलं श्रुत्वा नेकं गृहेषु प्रदीपं पावकं प्रत्यक्षं गावलोका राजहंसस्य सैनिका
अन्ये च डुर्गवासिनः सत्वरं पलायं द्रुदं प्रविष्टाः ॥ यतः ॥ सुमंत्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितं ॥ प्राप्तका
लं यथाशक्ता कुर्यान्नेव विचारयेत् ॥ २१ ॥ राजहंसश्च सुखी स्वभावान्मेद गतिः सारस द्वितीयश्चित्रव
र्णस्य सेनापतिना कुक्कुटेन गतवेष्टितः ॥ हिरण्यगर्भो वृते ॥ सेनापते सारस ममोपरो धात्मात्मानं का
पादयिष्यसि गंतुं त्वं मधुना समर्थः ॥ तद्गताः जलं प्रविश ॥ अस्मात्पुत्रं चंद्रचूडः नामानं सर्वतः संमत्या
राजानं करिष्यति ॥ सारसो वृते ॥ देवमामेवं डुः सह वचो न वक्तव्यं ॥ यावच्चंद्रा कौतावद्धि जयतो देवः ॥
अहं डुर्गधिकारी तन्ममो सासुखिलिप्तेन दारवर्त्मना प्रविशतु शत्रुः ॥ अपरं च देव ॥ इमी दाता पु
राग्राही स्वामी पुणोपनलभ्यते ॥ राजा हं किं ॥ शुचिदहो नुरक्तश्च राजा भूत्ये पि दुर्लभः ॥ २२ ॥ सारसो
वृते ॥ अणुदेव ॥ यदि समरं मया स्पनास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमिति ॥ यतः प्रयातुं ॥ अथ मरणा नव

॥३॥ ॥४॥ ॥५॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ ॥१२॥ ॥१३॥ ॥१४॥ ॥१५॥ ॥१६॥ ॥१७॥ ॥१८॥ ॥१९॥ ॥२०॥
 श्यमेवजतोः किमितिमुधामनिर्देशः क्रियेत ॥ १॥ अथ ॥ जितेवलभतेलक्ष्मीमृतेचापिसुरांगनाः
 हराविधंस्मिनीकायाकावितामरसोरसो ॥ भवेस्मिन्नावनोद्रांतवीचिभिर्ममभंगुरे ॥ जायतेपुण्ययो
 तेनपादार्थजीवितव्ययः ॥ १॥ त्वंच देवस्वामीसर्वद्वारहारीयः ॥ यतः ॥ प्रकृतिः स्वामिनात्यक्तासम्
 द्वापिनजीवति ॥ अपिधन्वंतरिवैद्यः किं करोतिगतायुषि ॥ किंच ॥ नरेशजीवलोकोयंनिमीलति
 निमीलति ॥ उदेत्युदीयमानेचरवाविवसरोरुहं ॥ २॥ अथकुक्कुटेनागत्यराज ॥ हंसस्यकृतेनखमु
 खाघातः कृतः ॥ ततः सत्वरमुपसृत्यसारसेनस्वदेहेनांतरितोराजा ॥ अनंतरंकुक्कुटेनखमुखाप
 रारजर्जरीकृतेनसारसेनस्वोगेनाकाद्यजलेहिप्रोहंसराजः ॥ चतुप्रकारेणकुक्कुटश्चापादितः ॥
 पञ्चासारसोपिवकुभिर्मिनिताव्यापादितः ॥ अथचित्रवर्णकुक्कुटं प्रविश्य दुर्गावस्थितं द्रव्यं ग्रहयित्वा
 वंदिभिर्जयशब्देनानंदितः ॥ उक्तं च ॥ जनयंति सुतान्गावः सर्वास्वगवाक्कृतीनः ॥ विष्वाणोऽस्त्रिषितं
 धंकाचिरेवगवांपतिं ॥ विष्णुशर्मणोक्तं ॥ सतावत्सवक्रीतान्द्वयलोकान्विधाधरीभिः परिवृतोऽभ
 वत्तमसासत् ॥ तथा ॥ आरुवेपुचयेश्वराः स्वाम्यर्थं यत्नजीवितः ॥ स्वामिभक्ताः कृतज्ञाश्च तेनराः स्व
 र्गगामिनः ॥ २॥ अपरेच ॥ यत्रतत्ररुतः शरः शत्रुभिः परिवारितः ॥ अत्रैवाग्न्यन्तभतेलोकान्यदिक्षेयं नभाषते ॥ १॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अथचतुर्थकथारंभः ॥ विष्णुशर्मोवाच ॥ विग्रहसावत्काथितः संधि
 रक्षनाविधीयते ॥ यस्यायमाद्यंशोक्तः ॥ प्रवृत्तेचातिसंग्रामेराज्ञोर्निहतसेन्ययोः ॥ अन्यो
 न्यगृध्रवक्राभ्यांवाचासंधिः कृतः हरात् ॥ १॥ राजपुत्राउचुः ॥ कथमेतत् ॥ विष्णुशर्मोवाच ॥
 ति ॥ ततस्तेनरासहंसेनाक्तं ॥ केनायमस्मदुर्गनिहिप्रोक्तिः किंपारकोनकिंवा ॥ सुदुर्गनिवा
 सिनाकेनापिदिषयप्रयुक्तेनवा ॥ चक्रवाकउवाच ॥ देवभवतोनिष्कारणावंधरसोमेधवराः
 सपरिवारोनात्रवलोकोते ॥ तन्मन्येतद्विचिंत्यमिदं ॥ राजाज्ञांविचिंत्याह ॥ अस्तितावदेव ॥
 ममदुर्देवमेतत् ॥ तथाचोक्तं ॥ अपराधः सदैवस्यनपुनर्मित्राभयं ॥ कार्यं सुघटितंका
 यिमन्येविघटितंयतः ॥ ३॥ मंत्रीवृत्ते ॥ उक्तमेवतत् ॥ त्विषमां हिदृशां प्राप्य देवंगर्हयतेनरः ॥
 आत्मनः कर्मदोषाश्चनेवजानात्यपंडितः ॥ ४॥ अपरेच ॥ सुदुर्गाहितकामानां योवाकां नामि
 नंदेति ॥ सकर्मश्चदुर्बुद्धिः काष्टद्रष्टाविनश्यति ॥ राजोवाच ॥ कथमेतत् ॥ मंत्रीकथयति ॥
 अस्तिमगधदेशेफुल्लोत्पलाभिधानंसरः ॥ तत्रविकटसकटनामानौ हंसौ निवसतः ॥
 तत्रतयोर्मित्रं कंबुग्रीवनामा कूर्मः प्रतिवसति ॥ अथधीवरैरागत्य तत्रोक्तं ॥ यदास्माभि

हि. ३.
१

रघोषिजाप्राप्तमस्त्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः॥ तदा कर्णकूर्मो हंसावाहः॥ सुहृदोऽपि
 तोयं धीवरा लापः॥ अधुना किं मया कर्तव्यं॥ तावाहः॥ शीयतो तावत्ततः पुनर्यदुचितं
 कर्तव्यं॥ कूर्मो ब्रूते॥ मामेवं॥ यतो हृदयतिकरो ह मत्र॥ तथैवोक्तं॥ अनागतविधाता
 च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा॥ द्विवितो मुखमेधेते यद्द विषो विनश्यति॥ हंसावाहः॥ कथमेतत्॥
 सो ब्रवीत्॥ पुनरास्तस्मिन्नेव सरसि एवं विधेः श्वधीवरेषु पश्चित्तु मत्स्यत्रये नो लोचितं॥
 तत्रानागतविधानानामैकमस्य सौ नोक्तं॥ अहं तावज्जालो शयांतरं गच्छामीत्युक्त्वा स डरा
 तरे गतः॥ अपरेण प्रत्युत्पन्नमतिना मम स्ये नोक्तं भविष्यदर्थे प्रमाणाभावात् कुत्र किं समाधा
 तव्यं॥ तदुत्पन्ने यथा कार्य मनुष्येयं॥ तथा चोक्तं॥ उत्पन्ना मा पदं यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमा
 दिति जी भार्या या जारः प्रत्यज्ञे निद्रुतो यथा॥ १॥ यद्द विषयः पृच्छति॥ कथमेतत्॥ प्रत्युत्पन्नम
 तिः कथयति॥ अस्ति विक्रमपुरे समुद्र इत्येनामवति कु॥ तस्य रत्नप्रभानामवधूकेनापि सेव
 केन सर्वे सर्वदा रमन्ते॥ यतः॥ न श्रीराम भद्रियः कश्चिद्विद्यावापिन विद्यते॥ गावस्तु गामिवारण
 प्रार्थयंति न वं नवं॥ १॥ अथैकदा सारत्नप्रभातस्य सेवकस्य मुखे सुवर्णं ददतीति न समुद्र

राम
१

य

हस्तेनावलोकितः॥ ततः सावंधकी सत्वरं भर्तुः समीपमुपगत्वा ह॥ नाथ एतस्य सेवस्थता
 वन्महती निर्हृतिः॥ यत्किं रंगंधः प्रत्यज्ञेऽस्य मुखे मया धातः॥ तथा च॥ आहो रोहिणुगाः
 श्रीगां बुद्धिस्तोसा चतुर्गुणा॥ षड्गुणा व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणाः स्मृतः॥ तत्तत्प्रत्वा सेवके
 नापि प्रकुप्योक्तं॥ यस्य गृहस्य दृशी भार्या तत्र कथं सेवकेन स्थेयं॥ यत्प्रतिज्ञां वधूः सेव
 कस्य मुखं जिघ्रति॥ ततो सा बुद्ध्या यचलितः॥ तेन साधनाय न्नात्प्रबोधानीधतः॥ अतो हं
 ब्रवीमि॥ उत्पन्ना मा पदमित्यादि॥ ततो यद्द विष्ये नोक्तं॥ यद्भाविनतडा विभाविचेन्न
 तदन्यथा॥ इति चिंता विषद्योयमगदः किं पीयते॥ अथ प्रातर्जालेन वद्धः सन् प्रत्युत्पन्न
 मतिर्न तवदात्मानं दर्शयित्वा स्थितः॥ ततो जालादपसारितः प्रत्युत्पन्नमतिः स शक्नोत्युत्प
 न्मभीरनीरं गतः॥ यद्द विषयश्च धीवरेः प्राप्नो व्यापादितः॥ अतो हं ब्रवीमि अनागतविधाता
 चेत्यादि॥ तथैव न्यद्रमद्य प्राप्नोमि तथा विधीयतां॥ हंसावाहः॥ कथमुपायः संभवति॥
 सो ब्रवीत्॥ युवाभ्यो चंचुधत काश्च खंडमेकं मया मुखेनावलंबनीयं॥ ततो भवतोः पदवलेन

य ५

५३ म्यापि सुखेन गंतव्यं ॥ हंसो ब्रूवाते ॥ संभवत्येष उपायः ॥ किंतु ॥ उपायं चिंतयन् प्रातस्तथा
 यमपि चिंतयेत् ॥ पश्यतो वके मूर्खस्य न कुले भिक्षिताः प्रजाः ॥ कर्म ब्रूते ॥ कथमेतत् ॥ हं
 सो कथयतः ॥ अस्तु तत्र पथे गृध्रकृत्यो नाम गिरिः ॥ तत्रैरावती तीरे न्यग्रोधपादपे वकानि वसं
 ति ॥ तस्य वृहत्स्याधस्ताद्विवरे सर्पस्ति ॥ तिस्रस्रसर्पसो वकानां मपत्यानि नित्यं खादति ॥
 ततः शोकात्त्रीणां वकानां प्रलापं श्रुत्वा केनापि वदवके नोक्तं ॥ अयमेवं कुरुत ॥ मत्स्यानां
 दायनकुलविवरादारभ्य सर्पविक्रं यावत्पंक्तिं कुमे गोके कणो मत्स्यान्विस्तीर्य धनं ॥ ततश्च
 दाहयन्तु वीर्यकुले रागात्पायं सर्पे इत्येव ॥ सभावद्वेषाद्या पादयितव्यं ॥ तदा नुश्चितं ह
 तं ॥ अथ तेन न कुलेन वकशावकारावः श्रुतः पश्चात्तेन कुलेनैव शावका वृहत्मारुत्यावादिताः ॥
 अतो हं ब्रूमीमि ॥ उपायमिषादि ॥ आवाभ्यां नीयमानं च त्वो विलोक्य लोके किंचित्किंचिदुक्तं य राम
 मेव ॥ तदा कर्णपदालमुत्तरं दास्यासितदा त्वत्परां सर्वथा तस्मादिहैव स्थीयतां ॥ कर्म ब्रूते ॥ १
 किमहं मरुः ॥ न किमपि मया वक्तव्यं ॥ ततः साभ्यां काश्च खंडमाना नीते कर्मणा मध्ये दत्तं हतं ॥

हं साभ्यां काश्च खंडमाना नीते समुद्रतौ ॥ पुनश्चाकाशवर्त्मना हं साभ्यां द्रव्यमाणां कर्ममालोका
 गोपेरित्यभिहितं ॥ किमेतत्प्राकारं पद्भिर्भां हयते ॥ केनापि किंचिदुक्तं केनापि किंचित् ॥ त
 तो ग्रामीणौ ॥ गोपालैरित्युक्तं ॥ पद्भिर्भां कर्म हयते ॥ इति सम्पत्कपरिताय सर्वगोरक्षका
 लकृद्दहसा समुत्थाविता उक्तवतश्च ॥ यदर्थं पतति तदा त्रैवास्माभिर्भक्ता महितव्यं
 कर्मः ॥ केनापि लवणमानेयमित्युक्तं ॥ केन चिदुक्तं तैलमानेयं ॥ केनापि दात्रमानेयं म
 येत्यादि परस्परवचनं श्रुत्वा क्रोधविस्मयप्रवर्तकैः सकर्मः कोषा दुर्वैरवदत् ॥ युष्माभिर्भ
 स्मभक्षितव्यमिति वदन्नेव पतितो व्यापादितश्च ॥ अतो हं ब्रूमीमि ॥ सुष्ठु हं हितकामानामि
 त्यादि ॥ अथ प्रणिधिप्रहितो वक आगत्यो वाच ॥ देवमया प्रागेव विनिवेदितं ॥ यत्तु दुर्गशो
 धने प्रतिहारा युष्माभिः क्रियतां ॥ तन्न कृतं ॥ तदनवधानस्य फलमिदं मनुभूतं दुर्गदाहश्च
 मेघवर्षा नान्नावायसे न गृध्रप्रयुक्तैर्न कृतः ॥ राजा चिह्नस्याह ॥ प्रमाणा उपहारा दायो वि
 श्वसिति शत्रुषु ॥ समुद्रदवदृष्टा प्रेपतितः प्रतिबुध्यते ॥ वक उवाच ॥ इतो दुर्गदाहं विधा

दि३ ययरागतो मेघवर्णस्तदाचित्रवर्णो न स प्रसादितोक्तं॥ अयमेव मेघवर्णोऽत्र कर्षरदीपेऽभि
 चिंत्यतां॥ तथा चोक्तं॥ कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रवाशयेत्॥ फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या
 चैव प्रहर्षयेत्॥ चको ब्रूते॥ ततस्ततः॥ प्रणिधिः कथयति॥ ततः प्रधानमंत्रिणा गृध्रेणाभिहितं
 देवनेरमुचितं॥ प्रसादांतरं क्रियतां॥ अविचारयतो युक्ति कथनं लघुकं उन्नं॥ नीचे पुपैकते राज
 व्याकुलास्तेव मूत्रितं॥ अपरं च॥ महता मास्य देनीचः कथमपि न कर्तव्यः॥ तथा चोक्तं॥ नीचः
 श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामितुं नुमुमिच्छति॥ मूखको व्याघ्रतां प्राप्य मुनिं हंतं गतो यथा॥ १॥ चि
 त्तवर्णः पृच्छति कथमेतत्॥ इदं दर्शयति॥ अस्मिन्नेतमस्य मूर्खस्तपो वने महातपो नाम मुनिः॥
 तेनैकरागोरावरीतीरं स्नानार्थं गच्छतां येन मुखाद्गृहे मूखकशावकः पतितो दृष्टः तं दृष्ट्वा
 यालुब्धनातेन मुनिना मूखकशावकं हन्ते कृत्वा पर्याशा लाया मानीय नीवारकणौः परिपा
 लितः॥ ततो दिनेषु गच्छन् मूखकशावको दृष्टुं शोभेत्॥ एकदा वने विचरता तेन मूख
 केन विडालारावः श्रुतः॥ तं कुत्वा मूखकशावकश्चकितः॥ ततो मुनिना द्विचिन्तेनेति स्म तं॥

अयं विडालाद्विभेति तथा हं करोमि यथास्य मयं न भवति ततः सिद्धमंत्रैरभि मंत्रं अस मूखको विडाल
 तां नीतः॥ अथैकदा तत्राखेटिकानां कुकुराः समायाताः॥ तानवलौका विडालस्यातिभयमुत्पन्नं॥
 ततो मुनिना विहस्याभिहितं॥ अयं विडालो पिकृतः॥ कुकुरादिभेति॥ ततः कुकुरमेवैतं करोमि॥
 पुनरपि पूर्ववदभि मंत्रं अस विडालः कुकुरतां नीतः॥ ततो दिनेषु गच्छन् तत्रैकदा व्याघ्रः समा
 यातः॥ ततः कुकुरो मुनेः समीपं पलाय्य शरणागतः॥ ततो मुनिना चिंतितं कुकुरो पिकृतो व्या
 घ्रादिभेति ततो मुं व्याघ्रमेव करोमि॥ ततः पुनरभि मंत्रं अस कुकुरो व्याघ्रतां नीतः॥ तं व्याघ्रम
 वलोकाश्रमवासिभिर्यतिभिर्मुनिं प्रत्यक्षितं॥ असौ मूखकशावकः क्रमाद्य व्याघ्रतां नीतो भवति
 रुद्रं न हतं॥ यतो यंडु स तौ मनुष्यादकस्तस्मादेनं मूखकमेव कुरुथ॥ तदा करि व्याघ्रेण
 चिंतितं॥ मामुच्चनीचं कर्तुं म सौ महातपो एव समर्थः॥ अपरे किमपि कर्तुं न शक्नुवति॥ ततो
 मुमेव मुनिं भज्यामि॥ यथा व्याघ्रस्वतिष्ठाभि॥ तद्विचिंत्य मुनिं हंतं यावद्भुक् तिता वन्मुनि
 जातस्य गितं परिज्ञाय चिंतितं॥ मूखकशावको यमयैव क्रमेण व्याघ्रतां नीतः॥ इदानीं च मामेव हं

हि ५

४

४ व

तुमुद्यतः ॥ ततश्चर्मसूत्रकमेव न रोमि ॥ ततो मंत्रैरभि मंत्र सव्याद्यो व्यावृत्य मुखकः कृतः ॥ अतो हं
 ब्रवीमि ॥ नीचः श्लाघ्य पदमित्यादि ॥ देव सुकर मपि नेतत ॥ ५ ॥ श्रुत्वा ॥ भवयित्वा वरुन्मत्स्या सुत
 माधममध्यमान ॥ अतिलोल्या दकः कश्चि नृ तः कर्कट संप्रहात ॥ ५ ॥ राजा चित्रवर्णीः पृच्छति ॥
 कथमेतत् ॥ हरदर्शक कथयति ॥ अस्ति माले विषये पद्यगर्भाभिधानं सरः ॥ तत्र विश्वासघातको नाम
 बकस्तिष्ठति ॥ सर्वत्र तत्र सरसि सदेव चरन्नेकदा सविषादवान् भूयतत्र स्थितः ॥ आ यतोपि मत्स्या
 न्न भवयति ॥ ततो मत्स्यैरुक्तं हरो देव ॥ भो वक किमिति त्वं स विषाद इव दृश्यते ॥ वैराग्यकारणं बु
 द्धिः ॥ ततो वकः कथयति ॥ मम जन्म भूतिरियं ॥ आ जीवनं हन्ति ॥ सरश्च शोषं यास्यति ॥ तदा कर्पि
 मत्स्यैरभिहितं कथमेतत् ॥ भूते जलं शोषं ॥ यास्यति ॥ वकः कथयति ॥ मयेतद्गवतो गुरु उच्यते ॥ शम
 खासनाकर्णितं ॥ द्वादशवार्षिकी अनाहृदि भवित्री ततः प्रभूत जलापि शोषं यास्यति ॥ द्वादशं ४
 सिच विनाशमेधति ॥ मम जीवनं हन्ति ॥ यास्यति ॥ तदहमेतत्सरः पतित्युपमहज्जीलाशयं
 तरंगमिष्यामि ॥ तदा कर्प मत्स्यैरुक्तं ॥ भो वदुःश्रुत असौ न पितृजनय ॥ ततो वकः नोक्तं ॥ अरु

मेकवेन यासवीन पितृते न शक्नोमि ॥ एकैकशः दहोपरि कृत्वा तत्र मे ध्यामि ॥ ततो मत्स्यैरुक्तं
 भवतु तथैव कियतां ॥ ततो वकः न मत्स्यैमेकपक्षी एषि निधाय दुःखगत ॥ तदालोका परैर्
 त्सेरुक्तं ॥ आ योपकारि नृ स्मानपितृजनय ॥ तथोच्यते ॥ उच्यते ॥ तदा संधिर्न मित्रेणाप
 कृदिता ॥ उपकारपकारौ हिल ह्यलं हरा मेतयो ॥ १ ॥ भवति ॥ नृ न्य मत्स्यमादाय
 रलितः ॥ क्रोशं तरंगं स्यात्तत्र पादाया पीठे उपविश्य तं मारु ॥ अदितवान् ॥ एवं विश्वासघात
 यप्रतिदिनमेकैकशो रक्षित्वा रक्षति ॥ अनेतरं कुलीरस्तमुवाच ॥ आर्यवक मामपि तत्र नय ॥
 ततः कुलीरमपि पृच्छेत् ॥ तत्रैव शिलायां गच्छापविष्टः ॥ ततः कुलीरेण मत्स्यं कालं
 सयं दृष्ट्वा सर्वे मत्स्या अनेनैव भाहिता इति परिज्ञाया वित्तयत् ॥ हा हतोस्मि मंदभाग्यः ॥ भ
 वत्विदानीं समवेतितं कुरु रागा ॥ यतः ॥ तावद्दया ह मेतव्यं यावद्दयमनागतं ॥ आगतं हं
 भयं वीक्ष्य प्रहृष्टं वा मभीतं च ॥ ३ ॥ अपरं च ॥ अभियुक्तो यदा पश्येत् किंचिद्विजितं मात्मनः ॥ दि १
 युधमानस्तदा प्राप्नोति धनं निपुणा सह ॥ १ ॥ अन्यच्च ॥ यत्राद्युद्धे बुद्धौ मत्स्युद्धे जीवितं

हिः संशयः ॥ तमेव कालं युद्धस्य प्रवर्तमानं विनाः ॥ ३ ॥ इत्यालोच्य सकुलीरो वकस्य मृगालतं
 तस्य दृशी प्रीतिं विच्छेद ॥ अतो हं ब्रवीमि ॥ भद्रं विधायादि ॥ ततः सचित्रवर्णो राजा पुनरब्रवीत् ॥
 ५ शृणुतावन्मंत्रिन्मये तदालोचितमस्ति ॥ यद्वा वस्थितेन मेघवर्णेन राजा यावन्तिकर्षरक्षीप
 स्यात्तन्मवस्तु नितान्यस्माकमुपनेतव्यानि ॥ तेन महता विलासेनास्माभिर्विधा चले स्यात्तव्यं ॥
 हरदशी विहस्यारु ॥ देव ॥ अनागतवती चिंतो कृत्वा यस्तु प्रहस्यति ॥ सतिरस्कारमाप्नोति भग्न
 भांजो यथादिजः ॥ १ ॥ राजा पृच्छति ॥ कथमेतत् ॥ हरदशी किं थयति ॥ अस्ति देवकोटरनगरे देव
 शर्मानाम ब्राह्मणाः ॥ तेनेकराः ॥ इयत्तीयायां शकुपरीः शरावसंचयः प्राप्तः ॥ तेनीलाकुंभ
 कारगृहगतः ॥ ततो सौ भांजपूरीकुंभकारमंडपिकाया ए कदेशे सुप्रः संनचितयत् ॥ यदाहमि
 मेशकुशरावसंचयं विक्रीय दशकपर्दकान् प्राप्नोमि ॥ तदा ते विहस्य शरावाह पत्नीय विक्री राम
 यानेकधा वृद्धे सौर्दनैः पुनः प्रगवस्त्रादिकमुपक्रीय विक्रीय लसंख्या धन्या न्युत्पाद्य विवाह ५
 चतुष्टयं करोमि ॥ ततस्तत्सुपनीषु यारूपयौवनवती तस्याम धिकां च रागं करोमि ॥ अन

तरं जातेष्वास्ताः पत्न्यो यदा दंदं करिष्यति ततः कोपाकुलो हं तां पत्नीमिच्छेत् लगुडेन ताडयिष्या
 मीत्यभिधायतेन लगुडः क्षिप्रः ॥ अथ शकुशरावश्चूर्णितः कुंभकारस्य च वहति भांजानि
 चूर्णितानि ॥ ततो भग्नभांजं शत्रुना गत्य कुंभकारेणोदं दृष्ट्वा स ब्राह्मणा स्तिरस्कृतो मंडपिका
 गर्भादुद्दिः कृतश्च ॥ अतो हं ब्रवीमि ॥ अनागतवती चिंतो मित्यादि ॥ ततो राजारु सिग्ध
 मरुक्त् ॥ तात यथा कर्तव्यमुपरि श ॥ गृध्रो ब्रूते ॥ महेद्वतस्य नृपतेः संकीर्णस्य च दंतिनः
 गेकुं तु न्मार्गया तस्य नेगारः खलुवाच्यतां ॥ १ ॥ शृणु देव ॥ तावत्किमस्माभिरिदं गेवल
 रपीडं गेकिं वा भवत्प्रतापाधिष्ठितेनोपायेन राजारु ॥ भवतामुपायेन ॥ गृध्रो ब्रूते ॥ यद्य
 स्मद्वचनं क्रियते तदा स्वदेशे गम्यतामधना ॥ अन्यथा संप्रत्यासन्नैव वर्षाकाले लल्यवले
 न सपुनर्विग्रहे सत्यस्माकं परभूमिस्थानात्स्वदेशं गमनमपि दुर्लभं भविष्यति ॥ मुखश
 भार्थं च संक्षयगम्यतां ॥ दुर्गभंगकीर्तिश्च लब्धैव ॥ मम संमतं तावदेतत् ॥ यतः ॥ यो हि धर्म

हि ३ परस्वत्वादिवाभर्तुः प्रियाप्रिये ॥ अप्रियारापितथा नितेन राजा सहायवान् ॥ १ ॥ अपरंच ॥
 संधिमिहेत्समेनापिसंधिर्वादिजयोयुद्धि ॥ न युद्धे संशयं कुर्यादित्युवाच हे स्यतिः ॥ २ ॥ यु
 द्धे विनाशो भवति कदाचिदुभयोरपि ॥ सुदोषसंदावन्मोनो न होतुल्यवलेन किं ॥ ३ ॥ अन्य
 च ॥ सुदोषाकां तथा राजमात्मानं कीर्तिमेव च ॥ युधिसिंदोहदोलास्वको हिकुर्यादवालिशः ॥
 राजारु ॥ तस्यागेव किं नैव सुपदिष्टं भवद्भिः ॥ मंत्रीवृते ॥ तदा किं मम वचनं पर्यवसानं पर्य
 तमवगतं भवद्भिः ॥ तदपि मम संमत्या नार्यविग्रहारेभैः ॥ यतः ॥ संधेयं गुणयुक्तो यं हिरण्य
 गर्भो राजानं वियाहः ॥ तथा चोक्तं सत्यार्थं धार्मिकानां रीत्याह संघातवान् वली ॥ अनेक युद्धे वि
 जयी संधेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ १ ॥ सत्यो नृपालयन्सत्यं संधितो नेति विक्रियां ॥ प्राणावाधेपि
 सुवर्तं मार्या नार्या नार्यातां ॥ २ ॥ धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एवेव बुद्ध्याते ॥ प्रजा नृरागा
 इमीव दुःखो हेद्यो हि धार्मिकः ॥ ३ ॥ संधिकार्योपनार्यं न विनाशो स सुपस्थिते ॥ विनातस्या

रामः

६

अयेणान्यः कुर्वाणः कालयापनं ॥ ४ ॥ संरुतत्वाद्यथा वेरुर्न वदः कंठकैर्हतः ॥ न शक्नोते समु
 क्तेऽं भ्रातृसंघातवांस्तथा ॥ ५ ॥ वलिना सह योदव्यमिति नास्ति निदर्शनं ॥ प्रतिघातं न हि घा
 नः कदाचिदुपसर्पति ॥ ६ ॥ जमदग्नेः सुतस्यैव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ॥ अनेक युद्धे जयिनः प्र
 तापादेव भज्यते ॥ ७ ॥ अनेक युद्धे विजयी संधाने यस्य गच्छति ॥ तस्य तापे तनतस्याश्च शंगच्छति
 विद्विषः ॥ ८ ॥ अत्र वहुभिर्गुणैरुपेतः संधेयो राजा ॥ चक्रवाको ब्रवीति ॥ सर्वमवगतं ॥ ब्रजपुनः
 पुनर्जीवागमिच्छेत्सीति ॥ अथ हिरण्यमर्भश्चक्रवाकं पृष्टवान् ॥ असंधेयाः कतितां निजं
 त्वाभिक्रामि ॥ मंत्रीवृते ॥ देवक्ययामि ॥ बालो हृदोरीधरो गसथासातिवहिः कृतः ॥ भीरुको भी
 रुकज्जतो लुब्धो लुब्धो जनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषये अपि शक्तिमान् ॥ अनेकचित्तमंत्रस
 क्तदेवब्राह्मणानिंदकः ॥ देवोपहतकश्चैव चिंतक एव च ॥ दुर्भिक्षव्यसने पेतो वलव्यसन
 संकुलः ॥ ३ ॥ अदेशस्त्रो वहु रिपुयुक्तः कालेन कश्चन ॥ सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा
 अमी ॥ ४ ॥ एतैः संधिं न कुर्वति विग्रहीयाह केवलं ॥ एते विग्रहमाणा हि हि प्रयाति रिपु
 वशं ॥ ५ ॥ बालस्यात्यप्रभावो जलो को यो दुमिच्छति ॥ युद्धायुद्धफलं यस्माद्दातुं शक्नो

४

राम
हि ३३

नकालिशः॥६॥उत्साहशक्तिहीनत्वाद्दोषीर्धामयस्तथा॥स्वैरवपरिभूयेतेद्वावप्येतावसंश
ये॥७॥सुखोद्यस्तभवतिसर्वज्ञातिवहःकृतः॥ताएवनेविनिघंतिज्ञातयस्वात्मसाक्षात्ताः
॥८॥भीरुयुद्धपरित्यागात्स्वयमेवापगच्छति॥वीरोपवीरपुरुषःसंग्रामेतेर्विमुच्यते॥९॥
लुब्धस्यासिद्धिभागित्वात्प्रयुध्यतेऽनुजीविनः॥लुब्धाहजीविकैरेवदानभिन्नैश्चदन्यते॥१०॥
संत्यज्यतेप्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि॥सुखामियोज्योभवतिविषयेषुतिशक्तिमान्॥
११॥अनेकचित्रमंत्रस्तद्वेषोभवतिमंत्रिणा॥अनवस्थितचित्रत्वात्सकार्येतेरुपेक्ष्यते॥१२॥
सदाधर्मवलीयस्तादेवप्राप्तरागिरेकः॥त्यज्यतेसजनैःसद्भिर्नाचारविगर्हितः॥१३॥
विशीर्यतेस्वयंत्वेवैवोपरुतकस्तथा॥संपन्नैश्चविपन्नैश्चदेवमेवदिकारणं॥१४॥इतिदेवपरो
ध्यायन्नात्मानमपिचेष्टते॥उभित्तवासनीचैवस्वयमेवावसीदति॥१५॥क्लव्यसनयुक्तस्ययो
दुशक्तिर्नजायते॥अदेशस्त्रीपिरिमुणास्त्यकेनापिहन्यते॥१६॥ग्रासेत्पीयानपिजलेगजेन्द्र
मपिकर्षति॥वहुशत्रुर्हिसंत्रस्तःस्थेनमध्येकपोतवत्॥१७॥येनैवगच्छतिपथातेनैवाशु
विपद्यते॥अकालसेन्ययुक्तस्तदन्यतेकालयोधिना॥१८॥कौशिकेनरुतोरतिनिर्णीशीश्व

राम
३

यद्देववायसः॥सत्यधर्मव्यपेतेननसंख्याकराचन॥१९॥सुसंधितोपसाधत्वाद्विराया
तिविक्रियो॥अपरमपिकथयामि॥संविस्त्रेविप्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावाःवाङ्मुराणक
र्माणां परंभोपायः॥पुरुषद्रव्यसंपदेशकालविभागोविनिपातप्रतीकारःकार्यसिद्धिश्चेति
पंचांगोमंत्रः॥सामदेउभेरानादिचत्वारुपायाः॥उत्साहशक्तिर्मंत्रशक्तिःप्रभुशक्तिश्चेति
शक्तित्रयं॥एतत्सर्वमालोका नीत्याविजी॥जीवोभवतिमहातः॥यत्नः॥यादिप्राणापरि
त्यागमूल्येनापिनलःप्रते॥साश्रीर्नीतिमतावेश्मवंचलापिनमुच्यते॥१॥तथाचोक्तं॥चित्रं
सदायस्यसमेविभक्तं॥तदश्चवारोनिभृतश्चमंत्रः॥नचाप्रियंप्राणिषुयोव्रवीतिससागरांतो
पृथिवीप्रशस्तिः॥१॥किंतु॥देवयैयद्यपिमहामंत्रिणागृध्रेणसंधानमुपन्येसांतथापि
नसेत्यनुभूतजयदर्पान्नाहमेतद्यंतदेवंकियतो॥अस्मन्मित्रंसिंहलदीपस्यमहावलोन
नसारसोराजाजंवृद्धीयेयश्चात्कोपंजयतु॥यतः॥सुगुप्त्रमाधायसुसंरुतेनवलेनविरोवि
सरन्नराति॥संतापयेद्यस्तसुखंप्रतप्तसाप्रेनसंधानमुपैतितप्तः॥१॥राजाह॥एवमस्तित्यु

न

क्वाविचित्रो नामवकः सुगुप्तलेखं हत्वा हिंसितं लहीये प्रस्थापितः ॥ १॥ अथ प्रणिधिः पुन
 रागतो वाच ॥ दे ॥ देवभूयता तत्रयः प्रसावः ॥ एवं तत्र गृध्रेणोक्तं ॥ यदेवमेघवर्णस्तत्र चिरमु
 खितः सवेत्तिकिं संधेयधुं गुणायुक्तो हिरण्यगर्भो राजा चक्रवाको मंत्री च नवा ॥ मेघवर्णो
 वाच ॥ देवहिरण्यगर्भो राजायुषिष्ठिरसमो मरुशयः ॥ चक्रवाकसदृशो मंत्री नृकापि ॥ राजा
 ह ॥ यद्येवं कथमसौ लयावंचितः ॥ मेघवर्णो ब्रूते ॥ विश्वासप्रतिपत्तानां वैचनेका विदग्धता ॥
 अंकमारुह्य सुप्रस्यरुहः किं नाम पौरुष ॥ शृणु देव ॥ तेन चक्रवाकेनारुप्रथमदर्शनस्य
 शीतः ॥ किंतु मरुशयो सो राजा तेन मया विप्रलब्धः ॥ तथा नोक्तं ॥ आत्मोपमि न धूर्तना वि
 स्वासं योधिगच्छति ॥ सतिरस्कारमाप्नोति ब्राह्मणश्चागतो यथा ॥ १॥ राजा ह ॥ कथमेतत् ॥
 मेघवर्णः कथयति ॥ अस्ति गोतमारण्ये प्रसूतो यतः ॥ तदर्थं कश्चिद्वात्यगो ग्रामांतराद्याग राम
 मुपक्रीय संधेयकृताः गच्छन् धूर्तत्रयेणावलोकितः ॥ ततः स धूर्तः समालोक्य प्रांतरत्रयवृत्ते
 तत्ने तस्य ब्राह्मणस्य वर्त्मन्युपविश्य स्थिताः ॥ ततः एकैर्न धूर्तेन समागच्छन् स ब्राह्मणो भिक्षुः ॥

क्रौ मोः किमिति लयाकुक्कुरः संधेनो ल्यते ॥ विप्रो ब्रूते ॥ नायं स्वायत्तकागोयं ॥ अनंतरं पुनर्हि
 तीयेन शास्त्रावस्थितेन देवोक्तं ॥ तदा कर्णवात्सलाः कागभूमौ निधाय सुडुमुडुनिरीक्ष
 संधेयकृता दोलायमानमतिश्रुतः ॥ तथा नोक्तं ॥ मतिर्दोलायते नूनं सतामपि खलो
 क्रिभिः ॥ ताभिर्विस्तारितो यो सोमियते चित्रवर्णवत् ॥ १॥ राजा ह ॥ कथमेतत् ॥ सोवदत ॥
 अस्ति कश्चिद्देशे महोत्कटो नाम सिंह ॥ तस्य चानुचरा प्रयः ॥ काको व्याघ्रः शृगालश्च ॥
 अथ तैर्भ्रमद्भिः सार्थाद्गृह्यते दृष्टः पृष्टश्च ॥ कुतो भवान्नागतः स चात्तं हत्वा तं मकथयत ॥
 तैश्च नीलासो सिंहो समर्पितः ॥ तेन चामयवाचं हत्वा चित्रकर्णो नाम कृत्वा स्थापितः ॥ अथ
 कदाचि त्सिंहरस्य शरीरवैकल्यात्प्रभृतं दृष्टिकारणाच्चारमनभमानास्तो यथावभ्रवुः ॥
 ततः काको व्याघ्रगोमायुभिरालोचितः ॥ चित्रकर्णमेव यथास्वामीयापदयति तथा कुर्मः ॥
 किमनेन कंटकमुजास्माकं ॥ व्याघ्रो ब्रूते ॥ स्वामिनामयवाचं हत्वा संगृहीतः कथमेवं सं
 भवति ॥ वायसो वदति ॥ अस्ति नृवसरे हृषितः स्वामी पापमपि करिष्यति ॥ त्यजेत्तं हृषि

५

हि. ३

६

त्रिमहिलापि पुत्रं खादे कृधा तर्जनी भुजगी समंडे ॥ ५ ॥ बुभुक्षितः किं करोति पापं हीनानरातिः
 करुणामवति ॥ १ ॥ अन्यच्च ॥ मन्त्रः प्रमत्तश्चो ॥ मन्त्रः श्रोतः कुर्वे ॥ बुभुक्षितः ॥ लुब्धो भीरुस्त्वरा
 युक्तः कामुकश्च न धर्मवित् ॥ २ ॥ इति निश्चित्य सिंहेति कं जग्मुः ॥ सिंहेनोक्तं ॥ आहारार्थं प्राप्तं
 किं विहा का केनोक्तं ॥ यन्नादपि न किंचित्प्राप्तं सिंहेनोक्तं ॥ को धुना जीव नोपायः ॥ का कः कर्त्ता भू
 त्वा चित्रकर्त्ता इति ॥ सिंहः कर्त्ता स्पृष्ट्वा भूमिं स्पृशति ॥ मयैतस्या भय वाचं दत्त्वा समा नीतः ॥ त
 त्कथमेवं युज्यते ॥ तथा हि ॥ न गोपरातेन महीप्रदानं न चात्मदानं न तथा च्छदानं ॥ सुवर्गादानं न चर
 त्रदानं न यत्सर्वसनेष्वभयं प्रदानं ॥ अन्यच्च ॥ सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलं ॥ तत्फलं ल
 भते त्रसे रक्षिते शरणागते ॥ १ ॥ का केनोक्तं ॥ नासौ स्वामिनो व्यापादयितव्यः किं हवयमेव तथा
 कुर्म्यथा स्वदेहदानं मंगी करोति ॥ सिंहेनोक्तं तत्कृत्वा तस्मीं स्थितः ॥ ततो सौ लब्धवा वकाशः
 कृतं कृत्वा सर्वान् गृहीत्वा सिंहसमीपं गतः ॥ अथ का केनोक्तं ॥ देव आहारो न प्राप्तः अनेको
 पवासक्तिश्च स्वामी ॥ तत्सर्वं शर्मदीयं मांसं सुपभुज्यतां ॥ यतः ॥ प्रकृतिः स्वामिना त्यक्ता स

मृदापि न जीवति ॥ अपि धनं तरि वैद्यः किं करोति गतायुषि ॥ १ ॥ स्वामि मूला भवत्येव सर्व
 : प्रकृतयः खलु ॥ समुले पुष्टि वृक्षे सुप्रयत्नः सफलो भवेत् ॥ २ ॥ सिंहेनोक्तं ॥ मद्रवरं प्राणाप
 रित्या नोन पुनरीदृशे कर्त्तव्यं प्रवृत्तिः ॥ जंघकेनापि तथा चोक्तं ॥ ततः सिंहेनोक्तं ॥ कदापि नैव
 विधेयं ॥ व्याघ्रेणोक्तं ॥ मद्देहेन जीवतु स्वामी ॥ सिंहेनोक्तं ॥ न कदाचिदेतदुचितं ॥ अथ चित्रक
 र्त्तोपि जातप्रत्ययस्तथात्मदेहदानमाह ॥ तत्सदमेवा सो हीपिना कुर्वित्ति विदार्थ्य व्यापादितः
 सर्वे भक्षितश्च ॥ अतो हं व्रजामि ॥ मतिरित्यादि ॥ तदनंतरं तृतीय धूतं वचनं श्रुत्वा सविभ्रमं लि
 श्रित्य का गंत्य क्त्वा स्नात्वा गृहं गच्छ ॥ सकृद्गच्छ धूतं नीत्वा स्वादितः ॥ अतो हं व्रजामि ॥ आत्मो
 पम्यतेत्यादि ॥ राजाह ॥ मेघवर्गा कथं त्वया शत्रुमध्ये चिरमुषितं ॥ कथं वा ते वामचनयः कृतः ॥
 मेघवर्गा उवाच ॥ देव स्वामि कार्यार्थिना नि ॥ जपयोजन बुद्ध्या किं किं न कियते ॥ पश्य ॥ लोको
 वरुति किं राजन् मूर्खो दग्धुमिह धनं ॥ हानं प्रविष्ट्वां घ्रीज्जदीवे गो निरुतंति ॥ १ ॥ तथा चोक्तं ॥
 स्कंधेनापि बह्वे कृत्रु न कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ॥ यथा हृद्देन सर्वेणामंडुको विनिपातितः ॥ २ ॥
 राजाह ॥ कथमेतत् ॥ मेघवर्गा कथयति ॥ अस्ति जीर्णं घाने वृद्धो मंदविसर्पो नाम सर्पः ॥ सोतिजी

हि. त

१०

ततयाहारमन्त्रेषु मन्त्रमः सरस्तीरे पतित्वा स्थितः ॥ ततो हरादेकेन चिन्तां दूकेन पृष्टः किमिति ल
माहारं नान्विष्णुसि ॥ सपीवृते ॥ भद्रं गच्छेत् किं ते मम मंदभागस्य वृत्तं प्रसेन ॥ सचोपजा
तकौलकः सर्वथा कथ्यतामिति तं सर्पमाह ॥ सपीवृते ॥ अहमत्रपुरे कौंडिन्यनाम्नः श्रोत्रिय
स्य पुत्रो विंशतिवर्षदेशीयः सर्वगुणसंपन्नो दुर्दैवान्मयान्तरं सैनरष्टः ॥ ततः ॥ सुशीलशर्मा
गमात्मनः पुत्रं मृतमवलोक्य कौंडिन्यः शोकमूर्च्छितः पृथिवीतले लुलोट ॥ अनेतरं वत्सपु
रनिवासिनः सर्वे बांधवास्तत्र गत्योपविष्टाः ॥ तथा चोक्तं ॥ आहवेव्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुवि
ग्रहे ॥ राजदोशे मरणे च दक्षिणति स बांधवः ॥ तत्र कपिलो नाम स्यात्तको वृते ॥ अरे कौंडिन्यम्
दोसिये नैवं विलमसि ॥ पृष्टा ॥ क्रोडी करोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ॥ धीवीव जननी पश्चात्त
राशोकस्य कः क्रमः ॥ अन्यच्च ॥ देहि नो स्मिन्मया देहे को मारं यो वनं जरा ॥ तथा देहो तं प्राप्तिर्दूरि सम र ४
स्तत्र न मुह्यति ॥ १ ॥ कृगतास्ते महीपाताः ससैन्यवत्नवाहनः ॥ वि॥ विद्योगसाक्षिणी येषां भूमि र १०
द्यापितिष्ठति ॥ २ ॥ अपरं च ॥ प्रतिष्ठापयं कायः दीयमाणो न लक्ष्यते ॥ आमकुं भद्रं वा भूषो
विशीर्षः संविभाव्यते ॥ ४ ॥ आसन्नतरतामेति मृत्युर्जतो दिने दिने ॥ आघातं नीयमानस्य

वध्यस्येव पदे पदे ॥ अनित्यं यो वनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयं ॥ ऐश्वर्यं प्रियसंवासो मुह्योत्तत्र न
पंडितः ॥ १ ॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महीद्वी ॥ समेत्य वव्यपयातो तद्वत् समगतः ॥ २ ॥
पंचभिः संस्मृते देहे पंचत्वं पुनर्गते ॥ स्वां स्वो यो निमत्तु प्राप्ते तत्र को परिदेवना ॥ ३ ॥ यावतः
कुरुते जंतुः संवाधांस्तु विरेडुकान् ॥ तावतोऽस्य निखत्यंते हृदये शोकसंकवः ॥ ४ ॥ नायमत्यो
संवासो लभते येन केनचित् ॥ अनित्येन शरीरेण किमु तान्येन चित् ॥ ५ ॥ संयोजो हि विद्योग
स्य संस्त्वयति संभव ॥ अनतिक्रमणीयस्य जन्ममृत्योरिवागतं ॥ ६ ॥ आपातरमणीयानां संयो
गानो प्रियैः सह ॥ अपथ्यानामिवाज्ञानां परिणामो हि दारुणः ॥ ७ ॥ वृजंति न निवर्तंते श्रोतांसि
सरितो यथा ॥ आयुरादाय मर्त्या नो तथा ॥ आहनीं सदा ॥ ८ ॥ सुखास्तदलवो योऽपि संसारे
सत्समागमः स हि योगावसानलाहुः खानां धुरियुज्यते ॥ ९ ॥ अतएव हिने कंति साधवः सत्स
मागमे ॥ यदि योगासिन्नस्य मनसो नास्ति भेषजं ॥ १० ॥ सुकृता न्येव कर्माणि राजभिः साग
रादिभिः ॥ अथ तानि च कर्माणि तैरेव प्रलयं ययुः ॥ ११ ॥ संचित्य संचित्य तमुग्रदंडं मृत्युं मनु

केन ५

४
 हि. ५ चस्यविचित्रास्य। वकीबुसिताइववर्मबंधाः सर्वप्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति॥१९॥ यामेवरात्रिं
 ११ प्रथमा मुपैति गर्भे निवासं नरवीरलोकः॥ ततः प्रभृत्यस्वलितप्रयागाः संवत्यये मृत्युसमीप
 मेति॥१९॥ अतः संसारं विचारयतां शोको यमज्ञानस्य प्रपंचः॥ पश्य। अज्ञानं कारणं नस्या
 दियो गोयदिकारणं। शोको दिनेषु गच्छत्सु हृदयामपियाति किं॥१९॥ तद्वात्मानमनुसंधेहि
 शोकवर्चपरिहर॥ अकांडया तज्जातानामाद्राणामर्मभेदिनां॥ गाढशोकप्रहराणामर्चि
 तैव महोषधं॥१५॥ कौटिल्यउत्थायबुवीत्॥ तद्वत्तमिदानीं गृह्णन् रंवासेन वरं वने गमिष्यामि॥ क३
 पुनः कपिलो ब्रूते॥ वने पिदोषाः प्रभवन्ति रागितां गृहे पिपेवेदियनि ग्रहसायः॥ अकुस्मिते क
 र्मणायः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहे तपोवनं॥ यतः॥ दुःखितो पिचरेदमयचतत्राश्रमे रतः॥ राम
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गधर्मकारणं॥ उक्तं च॥ वृत्त्यर्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मेधुनं। वाक् ११
 त्यवचनाधी च डर्गान्यपि तरन्ति ते॥१॥ तथा हि॥ आत्मनो संयमपुण्यतीर्थस्योदकाशील
 तटादयोर्मिः अत्राभिषेकं कुरु पांडु पुत्रे नवारिणा शुभ्यति चांतरात्मा॥१॥ विशेषतश्च॥ अतः जन्म

मृत्युजरा व्याधियों वैरनामिरभिप्लुतां संसारमिदमत्यंतमसारं त्यजतः सुखं गायतः॥ दुः
 खमेवास्ति न सुखं यस्मान् उपलभ्यते। दुःखार्त्तस्य प्रतीकारं सुखसत्ता विधीयते॥ कौ
 टिल्यो ब्रूते॥ एवमेव॥ सर्पो ब्रूते॥ ततो ह तेन शोकाकुलेन वात्स्यानशतः॥ यद्यप्रभृति
 मंडूकानां वाहनं भविष्यति॥ संप्रत्युपदेशसहं रंशोपविष्टं ते हृदयं॥ तत्कार्यं शृणु॥ संगः स
 र्वात्मना त्याज्यः सचेत्पुनस्तनवाते। ससद्भिः सहकर्तव्यः संतः संगस्य भेषजं॥१॥ अपि व॥ का
 मः सर्वात्मना देयः सचेत्पुनस्तनवाते। मुमुक्षुं प्रतिकर्तव्यः सेवते स्यापि भेषजं॥ एतत्कुल
 सकौटिल्यउपदेशात्तशांतशोकानलो यथाविधि देउप्रहरणं कृतवान्॥ अतो ब्रह्मशापं
 भोक्तुं मंडूकानुद्धादु महमवतिष्ठामि॥ अनंतरं तेन मंडूकेन गत्वा मंडूकनाथस्य जालपाद
 स्थाप्रेतकथितं॥ ततः स आगत्य मंडूकनाथः सर्पस्य पृष्ठमधिष्ठितवान्॥ स सर्पस्तं पृ
 ष्ठकृत्वा चित्रपदक्रमं वभ्राम॥ ततोऽपरेद्यश्च लिङ्गमसमर्थः॥ तं मंडूकनाथो वदत॥ कि
 मिति भवानद्यमंदगतिः॥ सर्पो ब्रूते॥ देवादारेण विना दुर्वलोऽस्मि। मंडूकनाथो वदति॥

हि३. अस्मिन् रातयामं इकान् भव्य। सर्पोऽवदत् ॥ ततो गृहीतोऽयं महाप्रसादः ॥ इत्युक्त्वा क्रमेणामं
 इकान् स्वादितवान् ॥ अथ निर्मंडकं सरोविलोका समं इकानाथो पितेन स्वादितो अतो हं
 १२ ब्रवीमि। स्कंदेनापीत्यादि ॥ गृध्र उवाच ॥ देव्या त्विदानीं पुरा वृत्ताख्या न कथनं ॥ सर्व
 था संवेद्यो सो राजा हिरण्यगर्भो नाम ॥ संधीयतां मिति मे मतिः ॥ राजो वाच ॥ कोऽयं भवतो वि
 चारः ॥ यतो जितस्तावदस्माभिः ॥ तद्यथा स्मिन् रातया वसति तदा स्तानो वेद्महातां ॥ अत्रां
 तरे जंबूद्वीपादागत्य शृणुते नोक्तं देवसिंहलद्वीपस्य सारसो राजा संप्रति जंबूद्वीपमाक्रम्य
 धितिं धृति ॥ राजा स संभ्रमं वृते ॥ किं किं ॥ शुकः पूर्वोक्तं वृते ॥ गृध्र उवाच ॥ सोऽधरे चक्रवाक
 मंत्रिन् साकं सर्वज्ञसाकं ॥ राजा स कोपं वृते ॥ आस्तां तावदेयं ॥ तमेव गत्वा तावत्समूलयामि ॥
 रु हीर्षदर्शी विदुः स्यात् ॥ न शरं नैघवत्कार्यं वृथैव नृपगर्जनं ॥ परस्यार्थमनर्थं संप्रकाशय रास
 ति नो महान् ॥ १॥ अन्यच्च ॥ एकदा न विदुः कुर्याद् दृष्ट्वा जामिघातिनः सदर्पोऽप्युगः कीदृ १२
 वरुभिर्नाश्यते ध्रुवं ॥ २॥ देव किमिति विना संधानं गमनमस्ति ॥ यतस्तदनेनास्मत्पश्चात्कोपो

जनयितव्यः ॥ अपरं च ॥ योऽर्थतत्त्वमविज्ञायको धस्यैव वशं गतः ॥ स तथा तप्यते मूढो ब्राह्मणो
 न कुलादिव ॥ १॥ राजा एकेति ॥ कथमेतत् ॥ हरदर्शी कथयति ॥ अस्तु ज्ञेयिन्यो माधवो
 नामा ब्राह्मणस्तस्य ब्राह्मणी प्रसूता ॥ सा ब्राह्मणी वाला पत्न्यर्थं ब्राह्मणमवस्थाय
 सरः स्नातुं गता ॥ अथ ब्राह्मणस्य कृते राज्ञः पार्वणाश्रादं कारयितुमाह्वानमागतं ॥ तं कु
 त्वा ब्राह्मणः सरजं राशिदोऽसितयत् ॥ यदिसत्वरं गच्छामितदा तत्रान्यः कश्चि कुक्षं
 कारयिष्यति ॥ उक्तं च ॥ आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यं स्वकर्मणाः हि प्रमक्रियमाणा सा
 कालः पिवति तद्रसं ॥ १॥ बालकस्य चात्र ह कोनास्ति किं करोमि तावच्चिरकालपालित
 मिमं न कुलं सुतनिर्विशेषं बालकरहार्थं व्यवस्थाप्य गच्छामितथा कृता गतः ॥ ततस्त
 त्रनकुलेन बालकसमीपमागच्छन् कृत्वा सार्पो व्यापारितः स्वादितश्च ॥ अथा सो न कु
 लो ब्राह्मणमागतमवलोक्य रक्तविलिप्तमुखपादः सत्वरमुपगम्य ब्राह्मणस्य चरणौ
 योर्लुलोत् ॥ ततो सो ब्राह्मणस्तथा विधत्त कुलं दृष्ट्वा मम पुत्रोऽनेन स्वादित इत्यवधार्य

हि. ३. व्यापादितवान् ॥ अनंतरं यावत्सावुपसृत्य पश्यति वा त्यागात्तावद्वा लकः सुखं सपितिस
 १३ पञ्च व्यापादितस्तिष्ठति ॥ ततो सोऽपरं विषादमुपगतः ॥ अतो हं ब्रवीमि ॥ शौर्यमित्यादि ॥
 अपि च देव ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ॥ घडुर्गमुत्सृजेदेनमस्मि
 स्य क्रे सुखी नृपः ॥ १ ॥ राजा ह ॥ मंत्रिन् एष एव निश्चयः ॥ मंत्री ब्रूते ॥ एवमेव ॥ यतः ॥ स
 तेषु परमार्थेषु विवेकी नीतानि निश्चयः ॥ इदं तामंत्र्यमुपि मंत्रिणाः परमो गुणः ॥ २ ॥ अ
 न्यच्च ॥ सहसा विरधीत्यक्रिया मविवेकः परमापदां पदं ॥ हेराकते हि विमृष्य कारां गुण
 लुब्धाः सुयमेव संपदः ॥ ३ ॥ तद्यदि देवस्मद्वचनं क्रियते तदा गम्यते ॥ यतः ॥ यद्यप्युपाया
 श्रुत्वा रोनिर्दिष्टाः साध्यसाधने ॥ संख्यामात्रं फलं तेषां सिद्धिः संक्षी विधीयते ॥ १ ॥ राजा ह ॥
 राजा ह ॥ कथमेवं सत्वरं संभवति ॥ मंत्री ब्रूते ॥ देवशीघ्रं भविष्यति ॥ यतः ॥ मृदुवत्सु सुमेधो राम
 दुः संवानश्च ऊर्जनो भवति ॥ सुते जनसौ कनकघटवदुर्भेद्यश्चाशुसंवेद्यः ॥ २ ॥ अपरं च ॥ १३
 अतः सुखमाराधयः सुखतरमाराधय ॥ तान् तलवदुर्विदग्धं ब्रह्मादिनरं नरं जयति ॥

विशेषतश्चासौ सर्वज्ञो मंत्री ॥ राजा ह ॥ ततमेतन्मया सर्वमेधवती वचनात्तत्कृतकार्यस्य रक्षा ॥
 मंत्री वरति ॥ कस्मिन्नुमेधः सर्वत्र पराङ्मुखः ॥ तस्मात्तरोऽत्र मंत्रीनां फलैः कर्मविभावाते ॥
 राजा ह ॥ अलमुत्तरोत्तरेण ॥ यथाभिप्रेतमनुधीयते ॥ एतेन त्रयित्वाटश्रीमहा मंत्री दुर्गा भैतरं
 चलितः ॥ चक्रैः ब्रूते ॥ तत्र यथार्थमित्युक्तापुणि विधिः पूनः पुन्यापितः ॥ राजहं सो ब्रूते ॥ मंत्रिन्
 पुनस्तत्सर्वं विना किं न चित्पसागतं यो सर्वज्ञो विदुः सा ह ॥ देवनशंका स्यरेतेतत् ॥ यतो महाशयो
 सो ह रदर्शी ॥ अथ वा स्थितिरियं मेदमतीना ॥ कदाचित् शंकेन क्रियते ॥ कदाचित् सर्वत्र शंका ॥ त
 थादि ॥ सरसि बहुशस्ता ॥ राक्षये वराणां तद्विद्वितः कुमुदविटपान् वेधीहं सो निशा सुवि
 त्तराः ॥ नरशक्तिपुनस्ताराशंकी दिवा पिशितो तलं कुं ॥ रुकवकितो लोकः सत्यप्यथायमे
 दृते ॥ १ ॥ तदेव यथाशक्ति तत्तु जायंरज्ञो पहरादिसामग्री सज्जीक्रियतां ॥ तथानुष्ठिते ॥ गृही
 मंत्री दुर्गं चरिचक्रवाकेण मंत्रिणोपगत्या लिङ्गदत्ता स न उपवेशितः ॥ चक्रो ब्रूते ॥ महा मंत्रिन्
 सुप्रसायज्ञं सेवया विलम्बतामिदं राज्यं ॥ राजहं सो ब्रूते ॥ एवमेव ॥ हरदर्शकिति ॥ एवमेवैतत्किं तु ॥

हि. ५.

१४

युक्त

दि. ३
इदानीं वदुः प्रपंचवचनं निःप्रयोजनं ॥ यतः ॥ लुप्तमर्थेन हि यास्तवमंजलिकर्मणः ॥ मूर्खं
कुंदात्तु हतेन याथातथ्येन पंडितं ॥ १॥ अन्यच्च ॥ सद्भावेन हरे निजं सद्भावेन च बांधवान् ॥ श्रीभट्ट
तौरानमानाभ्यां राहित्ये तत्र जनात् ॥ २॥ तौरानीं संधाय प्रस्थाप्यतो ॥ महाप्रतापश्चित्रकर्णो
राजा ॥ चक्रो ब्रूते ॥ यथा संधानकार्यं तदुच्यते ॥ राजा हं सो ब्रूते ॥ कति प्रकाराणि संधानानि भू-
वेति ॥ गृध्री वेदति ॥ कथयामि श्रूयतां ॥ वली यसाभिस्तनू फेनन्यप्रतिक्रियः ॥ आपन्नः सं-
धि मन्त्रिके कवीणाः कालुष्या एनं ॥ १॥ कपाल उपहारश्च सतानः संगतस्तथा ॥ उपन्यासः प्रतीका-
रः संयोगः पुरुषांतरं ॥ २॥ अदृष्टतर आदृष्ट आत्मा मिष उपग्रहः ॥ परिक्रियस्तथा हि न सुथा पर-
मभूषणः ॥ ३॥ कुंरोपमेव संधिश्चोदशः परिकीर्तितः ॥ इति षोडशकं प्राडः संधि संधि विचक्षणः ॥ राम
४॥ कपाल संधि विज्ञेयः केवलं समसंधितः ॥ संप्रदाना इव तिष्ठ उपहारः स उच्यते ॥ ५॥ सं-
तानः संधि विज्ञेयो रासिकानां पूर्वकः ॥ सद्धिः संगमसंस्थितः मेत्री पूर्व उदाहृतः ॥ ६॥ यावदायुः
प्रमाणोऽसमानार्थ प्रयोजनः ॥ संपत्तौ वा विपत्तौ वा कारणाद्येन भेद्यते ॥ ७॥ संगतः संधिरेवेह

राम
१४

प्रकृष्टत्वात्सुवर्णवत् ॥ अपरैः संधि कुशलैः कोचनः स उदाहृतः ॥ ८॥ भवात्मकार्य सिद्धिं तु समु-
द्दिश्य क्रियेत यः ॥ स उपन्यास कुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ९॥ मया स्यात्कृतं पूर्वमपि प्रकरि-
ष्यति ॥ इति यः क्रियते संधिः प्रकारः स उच्यते ॥ १०॥ उपकारं करोम्यस्य ममाप्युपकारिण्यति ॥ अथैवा-
पि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ११॥ एकार्थं सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गकृतः ॥ सुसंहितप्रया-
रास्तु सवसंयोग उच्यते ॥ १२॥ आवयोर्धुमुस्येक्तमर्थः साध्यतामिति ॥ यत्र शत्रुः पणिकु-
र्यात्सो दृष्ट पुरुषः स्मृतः ॥ १३॥ यत्र भूमौ कदेशेन पणोत्तरि युजिर्ति ॥ संधीयते संधि विज्ञेयः
स उदाहृतः ॥ १४॥ स्वसैत्पेन तु संधानमात्मानिष इति स्मृतः ॥ क्रियते प्रारणरहार्थं सर्वानेन मुष-
ग्रहः ॥ १५॥ येन केनापि कुप्येन सर्वकुप्येन वा पुनः ॥ शिष्टस्य प्रतिरहार्थं परिक्रिय उदाहृतः ॥
१६॥ भुवांसारवती नोऽहना उ कुन्न उच्यते ॥ सर्वभूम्यर्थे दानेन फलेन परभूषणः ॥ १७॥ प-
रिद्धि न फलं यत्र प्रतिस्करेन दीयते ॥ स्फुं पोपने यंतं प्राडः संधि संधि विचक्षणः ॥ १८॥ परस्य
रोकारश्च मेत्री संबंध कस्तथा ॥ उपहाराश्च विज्ञेयाश्चत्वारस्तेव संधयः ॥ १९॥ एक एकोपकार-
स्तु संधिरेवैतन्मयोद्दिष्टः ॥ उपकारस्य भेदास्तु सर्वे ते मित्रवर्जिताः ॥ २०॥ अतिशयोक्ता वली

[illegible]

१२ हि. ३ नतदन्यथा। इति चिंतविषयो यमदेः किन्न पीयते ॥ एतत्कार्यं हि भार्या केष्वां विरालस्य वचने यतः
 यथा ह्येकेन चक्रेणानरथस्य गतिर्भवेत् ॥ एवं पुरुषकारेण विना ह्येवं न सिध्यति ॥ पूर्वजन्मकृतं क
 र्माहैवमिति कथ्यते। तस्मात्पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादिति द्रितः ॥ यथा मृत्पिंडतः कर्ता कुरुते यद्य
 दिकृतिः। एवं मातृकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ अपरश्च ॥ काकतालीयवत्प्राप्तं। इह्यापि निधि
 मप्रतः न स्वयंदैवमादत्ते। पुरुषार्थमुपेयते ॥ तथा ह्युक्तं ॥ माता शत्रुः पिता वैरी। वालो येन
 न पाठितः न शोभते स भामध्ये वकीयथा ॥ एतच्चिंतयित्वा ॥ सराजापंडितसभां कारितवान्। रा
 जोवाच ॥ भो भो पंडिताः श्रूयतां। अस्मिन् विदेवं भूतः। यो नाम मम पुत्राणां नित्यमुन्मार्ग
 गामिनां नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्मं करिष्यति ॥ यतः कावः काचन संसर्गात्। धत्ते मा
 रकंती कृतिं। तथा सत्संनिधानेन। मूर्खो याति प्रवीणतां ॥ दीयते हि मतिस्तत्तद्दीप्तैः सह समा राम
 गमात्। समैश्च समतामेति वशिष्टे श्रवणं ॥ अत्रांतरे विष्णुशर्मणाममरापंडितः सक २
 लनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो ब्रह्मस्यतिरिवाब्रवीत् ॥ देवमहाकुलसंभवः एते राजपुत्रा नीतिं ग्राहिषे

शक्नोत्यतः। नाद्रव्ये निहिता काविक्रिया फलवती भवेत्। न व्यापारशतेनापि शक्यं कथयते
 वकः ॥ अन्यच्च ॥ अस्मिन्निर्गुणो जे अपत्यमुपजायते। आकरे पयरागाणां। जन्मका चम
 रौः कुतः ॥ अतः परमासाभ्यंतरेन व पुत्रा नीतिशास्त्रावभिज्ञानं च त्वरानहं करोमि ॥ राजा स
 विनयं पुनरुवाच ॥ कीदृशेऽपि सुमनःसंगादारोति सतां शिरः। अस्मापियाति देवत्वं मरुद्भिः सु
 प्रतिष्ठितः ॥ अन्यच्च ॥ यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिर्गुणं दीप्यते तथा सत्संनिर्गुणं दीप्तवरोऽपि
 दीप्यते ॥ तदेतैर्धामस्य सुत्राणामुपकाराया धुना भवतः प्रमत्ता मितुक्ता तस्य विष्णुशर्मणः
 सवहुमानः सरा। राजपुत्रा समर्पितवान्। अथ प्रासाददृष्टः सुखोपविष्टानां राजपुत्राणामथ
 तः प्रस्तावक्रमेण सपंडितो ब्रवीत् ॥ काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमतां। व्यसनेन
 तन्मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ तद्भवतां विनोदाय काक कूर्मदीनां विचित्रां कथां कथया
 मिराजपुत्रैरुक्तं ॥ कथ्यतां ॥ विष्णुशर्मो वाच ॥ शृण्वतां। संप्रति मित्रलाभः प्रसूयते। यस्या
 यमाद्यश्लोकः ॥ असाधना कित्तीना बुद्धिमंतः सुहृत्तमाः। साधयंत्या शुकर्मणि। काक

॥५॥

३

कर्ममृगाखवः। राजपुत्राड्युः॥ कथमेतत्। सोब्रवीत्। अस्ति गोदावरीतीरे। विशालः शास्त्रालीतरुः। त
त्र नानादिदेशादागत्य राजपुत्राणि निवशंति। अथ कदाचिदवसन्नायां रजव्यां चरमा चलच्चलाव
लं विनिभगवतिकुसुदिनीनायके चंद्रमसिलघुपतनकनामा वायसः प्रवृद्धः। सहतां तमिव द्विती
यमायां तं व्याधमपश्यत्। तमालोक्य विंतयत्। आः प्रातरेवानिष्टदर्शनं न जाने पुनरयं किमभीष्टं
शयिष्यंती पुत्कातदनुशरणकुमेराव्याकुलश्रुतिः यतः। शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशता
नि चरितं सैश्वर्यमाविशंति न पंडितं॥ विषयिणामिदमवश्यं नैव कर्तव्यं। उक्ता यो क्वायवोधव्यं म
रुद्धं मुपस्थितं। मरणाव्याधिशोकाणां किमयं निप्रतिघतिः। अत्रेव तेन व्याधितं दुलकणात् न व
कीर्यजालं विकीर्णमवलोकितं। तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवो नामा कपोतराजः सपरिवारे चियति वि
सर्पं स्तां स दुलकणात् न वलोकयामासः। ततस्तदुलकणालुब्धो न कपोतान् दृष्ट्वा प्रत्यारुक्क्य
तराजः कुतोऽत्र तिर्जने वनेतं दुलकणात् न संभवः। तन्निरूपयामि तावन्न भद्रमिदं पश्यामि प्राये
णानेन तं दुलकणालोभेनास्माभिरपि तथा भवितव्यं॥ के कणा स्य तु लोभेन मयं पंके सुडस्तरे। हे

राम
३

इत्याद्येण संप्राप्तः पथिकः समुत्तोरयथा। कपोता ऊचुः॥ कथमेतत्। सोब्रवीत्। अहमेक
दादृष्टिणारणोपचरं न पश्यां। एको वृद्धव्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः। सरस्तीरे ब्रूते। भो भो पाथ्यं
सुवर्णकं कणां गृह्यतां। ततो लोभात् दृष्टेन केन किं प्राप्येनालोचितं। भोग्येन तदपि संभव
ति किल स्मिन्नर्थसंदेहे प्रवृत्तिर्न विधिः। यतः। अशिष्टादिष्टलाभेपि नायतिर्जायते शुभा
यत्रास्ति विषयसंसर्गः स्यात् तदपि मृत्यवे॥ किंतु सर्वत्रार्थार्जनं प्रवृत्तौ संदेह एव। तथा
चोक्तं॥ न संशयमना रूतानरा भद्राणि पश्यति। संशयः पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति।
तन्निरूपयामि। तावत्प्रकाशं ब्रूते। कुत्र तत्कं कणं व्याघ्रो रुक्ते प्रसार्य दर्शयति। पाथ्यं च
इत्। कथं त्वयि विश्वासः। व्याघ्र उवाच। इदानीं मय्यहं स्त्री न शीलो दाता वृद्धो गत न खरं तः।
कथं न विश्वासः भूमिः। यतः। राजाध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः इमाः अलोभ इति मार्ग
ये धर्मस्याष्टविधः स्मृतः। तत्र पूर्ववत् सर्वार्गं दंभार्थमपि सेव्यते। उत्तरस्तु च त्वर्गं नाम रु
तमसु तिष्ठति। अपि च मृगपुरे पथिकः कर्तुं मम चैतावान् लोभविरहो यतस्वरुक्ता गतामपि सु

वर्णकंकणयस्मेकस्मेविहातुमिहमि किं३। व्याघ्रो मनुष्यं खादतीति। तथापिलोकापवादोऽ
 निवारः। यतः गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनी। प्रमाणायतिनोधर्मयथागोघ्नमपि
 द्विजं॥ मयापि धर्मशास्त्राण्युक्तानि॥ प्राणा यथात्मनोऽभीष्टान् भूतानां सपितेतथा। आ
 त्मोपम्येन पुरुषः प्रमाणा मधिगच्छति॥ ३॥ त्वंच डर्गितेन त्वं भंदात् सपन्नो ह। तथा कृत्वा
 देहि दारिद्र्यं न भवेत् कौंतेयमाप्रयच्छे श्वरे धनं। व्याधितस्योषधं पथ्यं। नीरुजस्य किमोषधेः॥ अन्यथे॥
 दातव्यमिति यदानं दीयते नुपकारिणो काले देशे च पात्रे च तदानं साक्षिकं स्यात्॥ तत्र सरसि
 स्नात्वा सुवर्णकंकणमिदं प्रति मृदात्ता ततो यावदसौ सरसं स्नात्वा प्रविशति तावन्महापके नि
 मग्नः पलायितुमक्षमः॥ शनैः शनैः रूपगम्यमानेन व्याघ्रेणाधृतोऽचितं यत्नधर्मशास्त्रं पठ
 तीति कारणां न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः॥ स्वभाव एवात्र तद्यातिरिच्यते यथा प्रहृष्टा मधुरं ग
 वोपयः॥ किंच॥ अवशेन्द्रियचिन्तानां हति स्नानमिव क्रियाः दुर्भगा भूराणां प्राप्तेः शानं भावक्रि
 या विना। तन्न मया भद्रं कृतं। यदत्र हि संके विश्वासः कृतः॥ तथा कृत्वा सर्वस्य हि परीक्षेत सभा

दोनेतरे गुणाः अतीत्य हि गुणान्सर्वान् स्वभावो मूर्द्धनि वर्तते। इति चिंतयन्नेवासौ व्यापादितः॥
 अतो हं ब्रवीमि। कंकणास्येत्यादितस्तथा। अविचारितं न कर्तव्यं॥ तथा चेत्तं। सुजीर्णं मम सु
 विचक्षणाः सुतः सुशासिताः श्रीनृपतिः सुसेवितः सुचिंत्योक्तं सुविचार्य यत्कृतं। सुदीर्घकाले
 पिनयाति विक्रियां॥ एतत् श्रुत्वा कपोतानां मध्ये सदर्पः कश्चिदुवाच। आः किमेवमुच्यते। ह
 दानां वचनं ग्राह्यं मापत्काले ह्यपस्थिते सर्वत्रैषां विचारेण भोजनेऽप्यप्रवर्तने॥ यतः संकाभिः
 सर्वमाक्रान्तं मन्त्रपातं च भूतले निवृत्तिः कुत्र कर्तव्या। जीवत व्यंकथं त्वया॥ १॥ तथा चेत्तं॥ ई
 क्षणीयसंतुष्टः क्रोधनो नित्यसंकितः परमागोपनीयवचनं ते नित्यदुःखिनः॥ ३॥ तदुत्वा
 सर्वकपेतास्तत्रोपविष्टाः यतः सुमहांत्यपि शास्त्राणि धारयंतो बहुशुताः केनारसंशयानां च
 क्रिश्यंतो लोभमोहिताः॥ ४॥ अनंतरे सर्वस्त्रवलितजालेन बद्धाः यस्य वचनात्तत्र विलंबिता
 स्तसर्वेति रक्षुर्वति। तथा कृत्वा नगरास्याग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलं। यदिकार्यविप
 त्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते। तस्यतिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीवोवाच। नायमस्य दोषः अपराभा
 पतंतीनां हितोपयाति हेतुतां। मातुर्जघाहिवत्सस्य संभी भवति वंधने॥ १॥ वसंवंधुर्यो विपत्ता

नामा पडुदरगाहमः। नतुडविहितातीत। वस्तुपालंभपंडितः॥ विपत्काले विस्मयसेवाका पुरुषस्य
 हि ३. हरा। तद्वैर्यमवलंब्य प्रतीकारश्चित्यतां। यतः विपदि वैर्यमथा भ्यदये हमा सदसिवाका उता
 ५ युधिविक्रमः। यशसिवाभिरुचिर्व्यसन्नं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धिर्हि महामनां॥ १॥ घटोषाः पुरुषेणोह
 हातयाभूतिमिकता निद्रातं द्रामयं क्रोधं आलस्यं दीर्घसूत्रता॥ २॥ इदानीमप्येवं क्रियतां। सर्वैरेक
 चित्तीभूय जामलमिदं अपक्रियतां यतः संगति श्रयसी पुंसां सकुलैरन्यैरपि। उघेणापि परित्य
 क्तं संकुलेन प्ररोहति॥ अत्यच्च॥ अत्यानामपि वस्तुनां सहतिः कार्यसाधिका। तृणैर्गुणात्वमा
 पन्नैर्वध्यते मत्तरेतिनः॥ ३॥ इति विचिंत्य पत्तिराः सर्वजालमादायोपतिताः अनंतरं सव्याधः सुहर॥
 जालापहारकांस्तानवलोक्य पश्चाद्वितोऽचिंतयत्॥ संहतास्तु हरंती मे जालं मम विहंगमाः यदा
 तु विघटिष्यंति वशमेष्यति मेतरा। ततश्च ह्यविषयी वेत्रग्रीवो ब्रूति कांतेषु पक्षिषु। व्याधो निवृ
 त्तः लुब्धकं व्याहृतं मवलोक्य। कपोता उचुः॥ किमिरानी मुचितं वित्रग्रीवो ब्रूते। माता मित्रं पिता
 चेति स्वभावाच्चितयं हितं। कार्यकारणात् श्रान्ये भवंति हितवुद्धयः॥ १॥ तदास्माकं मित्रहिरण्य
 कोनाममृत्खकरा जोगं उकीर्तरे चित्रवने निवसति। सोस्माकं पाशान् कृत्यति। हि॥ इत्यालो

राम
 ५

च सर्वे हि रण्यकविवरसमीपंगताः। हिरण्यकस्तत्र सर्वदा पायशोकयाशतद्वारो विचरं कृत्वा
 निवसति। ततः कपोतावपातवकितस्तुस्ती स्थिताः। चित्रग्रीवोऽवदत्। सखे हिरण्यक कियस्मा
 न्नसंभाषसे। हिरण्यकस्तद्वचनमभिज्ञाय ससंभ्रमं वहिर्निस्त्या ब्रवीत्। आपुरणवानस्मि।
 प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः पाशवदंश्च तानवलोक्य सविस्मयः। हरां स्थितो वाच॥ सखे किमेतरे॥
 चित्रग्रीवोऽवदत् मित्रकिमन्यत्॥ अस्माकं प्राक्तनजन्मदुःकृतेश्चेष्टितं। यतः। रोगशोकपरी
 तापबंधनव्यसनानिव। आत्मा पराधद्वारा फलान्येतानि देहिनां। तच्छ्रुत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीव
 स्य बंधनं कृतं सत्वरमुपसर्पति। चित्रग्रीवो ब्रूते मित्रमाचैवं। एवामस्मदाश्रितानां पाशांस्तावद्विदि।
 हिरण्यकोप्यारु। अरुमन्यशक्तिर्दत्ताश्च मेकोमलास्तस्मादेतान् पाशान् कृतं कथमरुसमर्थो भ
 वामि। तथा वन्मेदं तानुद्वेतितावद्वतः पाशान् कृतिनामि। तदन्तरं ते वामपि वंधं कृत्यामि।
 चित्रग्रीवोऽवदत्। अस्त्येवं॥ तथापि सत्यमेव। यथाशक्ति बंधनान्यपनय हिरण्यकोनां कृतं
 आत्मपरित्यागेन यदाश्रितानां हरां भवति। तन्न नीति विदां समंतं। आपदार्थं धनं रत्नं तदारा

रत्नेतधनैरपि। आत्मानं सततं रत्नेद्वारैरपि धनैरपि ॥ १॥ अथ रत्नं। धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणा संस्थि
 तिहेतवः। तानि च त्रिधा किं न हतं। रत्नैः किं न रत्नितं। ॥ २॥ चित्रप्रीवोऽवदत्। सखे नीतिस्तो कदी
 दृश्येव किं न हमाश्रितानां दुःखं सोऽहमसमर्थः ॥ अपरं च ॥ धनं निजीवितं चैव परार्थे प्राप्तुं स
 जेतं निमित्तं वरं त्यागो विनाशे नियते सति। अयमपरश्चासाधारणो हेतुः। जातिद्वयवृत्तानां च
 साम्यमेषां मया सह। मत्प्रभुत्वफलं वृद्धिस्तु किं न हविष्यति ॥ अन्यच्च ॥ विनावर्तनं न मेवैतेन यजं
 तिममांतिकं। तस्मै प्राणव्ययेनाधिजीवेयतान्ममाश्रितान्। किंच मां समुत्तपुरीषास्त्रिनिमिति
 ममशरीरे विनश्चरेन काप्यास्यायशः पालय मित्रमेपश्य। यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना।
 यशः कायेन न भवेत्ततस्तुल्यं भवेन्न किं। शरीरस्य गुणानां च हरमुत्पन्नमंतरं। शरीरं ह्येता विधं सि
 कां न्यातस्वायिनो गुणाः ॥ ३॥ दयाकार्प हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकिः सन्नुवाच ॥ साधुमि राम
 त्रसाधु अनेन श्रितानां वात्सल्येन त्रैलोक्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते। स्वमुक्ता सर्वेषां बंधना
 निश्चिन्ना मिहिरण्यकः सर्वान् संपूज्य सादरमाह ॥ सखे चित्रप्रीव सर्वथा त्रजालबंधनविधौ

मतिदोषमाशंकां मन्यवस्तानकर्तव्या जयतः विकाद्यो जनशतात्पश्यतीहामिषं खगः। स एव प्रा
 त्रकालं कृपाशाबंधनं पश्यति ॥ अपि च ॥ शशिदिवाकार्योऽग्रहपीडनं गजभुजंगमयोरपि बंधनं।
 मतिमतो च विलोकारिद्रुतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ अन्यच्च ॥ यो मे कांत विहारिणो पिविह
 गाः संप्राप्नुवन्त्या पदं वध्यं ते निपुणैरगाधशर्लिलानीनाः समुद्रादपि। उर्नीतं हि किं मस्ति किं
 चरितं। कः स्थानलाभे गुणाः कालो ह्यस्य सन प्रसारितकरो गच्छति हूरादपि। इति प्रबोधाति
 थ्यं कृत्वा लिङ्ग्य चित्रप्रीवः। संतोषितो यथेष्टदेशान् सपरिवारो ययौ। हिरण्यकः स्वविवरं प्रवि
 ष्टः अथ लेघुपतनकोऽपि सर्वदृष्टो दर्शो साश्चर्यमिदमाह ॥ अहो हिरण्यकश्चाद्योसि। अहं
 मपि त्वया सह मैत्रीमिक्कामि। ततो मां मैत्रेणानुगृहीतुमर्हसि। तत्कृत्वा हिरण्यको विवरभांतरं
 दाह। कस्त्वं। स ब्रूते लेघुपतनको नामा वायसोऽहं। विरुष्य हिरण्यको ब्रूते। कालव्यासहमैत्री।
 यतः ॥ यद्येन युज्यते लोके बुधस्तत्रेन योजयेत्। अहमन्नं भवान्भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति।
 अपरं च ॥ भद्रं भद्रं कयोः प्रीतिविपत्तेः कारणं महत्। शृगालोऽप्यश्वद्वौ सौमगः काकेन र
 त्तितः। वायसो ब्रूते ॥ कथमेतत् ॥ हिरण्यकः कथयति। अस्ति मध्यदेशे चंपकवती नामार

रुम
सत्य
सास

हि ५

रग्यानी। तस्यांचिरान्महतास्त्रेहेन मृगकाको निवसतः सचमृगः सेह्याभ्याम्यनृदृष्टपुष्टां
गः केनचित् गालेनावलोकितः। तमालोकाचितयत्। आः कथमेतन्मांसं सुललितं। भव
यामि। तावद्विश्वासमुत्पादयामीत्यालो चोपसृत्यावृवीत्। मित्रकुशलंते। मृगशोक्तं। क
स्त्वं। जंबूको ब्रूते। हृद्रुदिनामा जंबूको हं। अत्रारोपवंकसीनो निवसामि रदानी चत्वां मित्रं
समासाद्य पुनः संबंधु जीवनेकं प्रविष्टोस्मि। अधुना तवानुचरेण सर्वदामया भवितव्यमिति।
ततस्तावदसंगतेन भगवति मरीचि मालिनि मृगजंबूकावपि वासभूमिं गतौ। तत्र चंकेपे हृत्
शाखायां सुबुदिनामा काको मृगस्य मित्रं निवसति। काको ब्रूते। सखे मृगको यं द्वितीयः। मृगो
ब्रूते। जंबूको यं। अस्मात्सख्यमिच्छन्नागतः। काको ब्रूते। मित्रं अकस्मादागंतुं केन सह विश्वासो
न युक्तः। तथा चोक्तं॥ अत्रात कुलशीलस्य वा सो द्यो न कस्यचित्। मार्जारस्य हि रोषेण हतो गृ
ध्रो जर ऊवः॥ तावदहः। काकः कथयति। अस्ति मार्जारशीतीरे गृध्रकूटेनास्ति पर्वते। सुमहान्
पर्कटी वृहः। तस्य कोररे देवदुर्विपाकात् गलितनखनयनो जर ऊवनामा गृध्रः प्रतिवसति। त
जीवनायत इह वासिनः परिणः स्वारारं किंचित्किंचिद्दंति। तेनासौ जीवति। अथ कदाचित्।

रुम

पक्षि १

दीर्घकर्णनामा मार्जारः सावकान् भक्षितुं तत्रागतः। तमायातं दृष्ट्वा पक्षि सावकैर्मया कु
लेः कौलारुलः कृतः तच्छ्रुत्वा नर ऊवेनोक्तं कः समायाति। दीर्घकर्णो गृध्रमालोक्य समये
हारतोस्मि। अधुना संनिधाने पलायनं मप्यशक्यान्वृष्टानां तथा प्राप्नव्यं। सभवत्वे समी
पं गच्छामीत्यालो चोपसृत्यावृवीत्। आर्यत्वाभिवंदे गृध्रो वदतः। कस्त्वं। सो ब्रूवीतामा
जीरो हं। गृध्रो ब्रूते। तदपसरनो चेदंतव्योसिमया। मार्जारो वदति। श्रूयतां तावद्वचनं। ततो ययहं
वध्यस्तदाहंतव्यः। यतः। जतिमात्रेण कः केन रुन्यते पूज्यते कचित्। व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः
ज्योऽथवा भवेत्॥ गृध्रो ब्रूवीति। ब्रूहि। सो वदतः अहमत्र गंगातीरे नित्यं सायी। निरामि
वृत्तमचर्येण चंद्रायणं व्रतमाचरं स्तिष्ठामि। युष्मांश्च धर्मं ज्ञातुं रतान्। विश्वासपात्राणीति प
क्षिणः सर्वदाममायेक्तवति। अतो भवद्गोविद्यावयो वद्वैभ्यः धर्मश्रोतुमहमागतः भवंतस्त
दीदृशः धर्मज्ञायन्मा मतिथिं हंतुं मुयता गृहस्थधर्मश्रेष्ठः॥ अत्रावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृह
मागते हंतुः पार्श्वगतं काया नोपसंरुतेद्रुमः। यद्यन्ननास्ति तदा प्रीतेन वचसा तावदतिथिः
सूज्यः यतः। गृहानि भूमि रूढकं वा कुचतुर्ध्वं विस्तृतं। एतान्यपि सतां गृहे नोक्ति धृतं कदा

हि-३
८

नः अपरंवा निडतो घपिसलेषु। दयां कुर्वति साधवः न हि संहरते ज्योत्स्नां चंद्रश्चांडालवैश्मनि॥
गृध्रोऽवदत्। मार्जारो हि मांसरुचयः। पक्षिबालकं कावसंति नैवं ब्रवीमि। मार्जारो भूमिं स्पृ-
ष्ट्वा करोति स्पृशति मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा। वीतरागे तोदंडुश्च वृतमध्यवसितं। यतः परस्परं विव-
दमानानां सपिप्रमाणास्यं शास्त्राणां महिंसा परमो धर्मरूपत्रैकमतं श्रुतं। यथा च। सर्वहिंसा
निवृत्ता येन रासर्वसराश्रये। सर्वस्याश्रयभूताश्च। तेन रासर्गगामिनः। एकएव सुरुतधर्मो
निधनेऽप्यनुयातियः। शरीरेण समंतां सर्वमन्यत्र गच्छति। योऽत्रियस्य यदा मांसमुभयो-
पश्यतां। तं एकस्य ज्ञात्वा। प्रीतिरन्यत्रागो विमुच्यते॥ अपि च। मर्त्यव्यमिति यदुःखं पुरुषस्यो-
पजायते। शक्यं तेनानुमानेन। परोपि परिहृयते॥ षट्प्राजावत्॥ स्वच्छंदं वनजातेन शाकेना-
पि प्रहृत्यते। अस्यादग्नेरार्थकः कुर्यात्पातकं नरः॥ स एवं विश्वास्यतत्र तुरुकोटरे खितः॥ त-
तो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिणां कानां नीयतुरुकाटरे तान् खादति। अथ ये कामपत्या निरकादितानि राम
तैश्च शोकात् तैर्विलपद्भिर्जिज्ञासं समा रक्षं परिता यमार्जारः। कोटरान्निःसृत्य पलायितः स्ततस्त
तो निरूपयद्भिश्च पक्षिभिस्तुरुकोटरे शावकास्तीति प्राप्नोति। ततश्चानेन शावका खादिताः

तिनिश्चित्यतैः पक्षिभिर्मेलकं कृत्वा स गृध्रो व्यापादितः। अतो हं ब्रवामि। अतः तत्कुलशीलस्य
त्यादि॥ इत्याकर्ण संबुक्ः सकोपमाह॥ मृगस्य प्रथमदर्शने भवान्नातकुलशीलस्य।
तद्भवद्भिः कथमेतस्या -- यावत्स्नेहानुवृत्तिः उत्तरोत्तरं वर्तते॥ अन्यच्च॥ अयं निजपो-
वेति गणानालघुचेतसो। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकं॥ यादृशंश्चायं मृगो मम वंशका-
दृशो भवानपि। मृगो ब्रवीत्। किमनेनोत्तरोत्तरेण सवैरि कत्र विश्रंभालापसुखिभिः स्वीयतां।
काको ब्रूते। एवमस्मात्ततः प्रातः सर्वे यथाभिमतदेशंगताः। एकदा तेन जंबुकेन स्मृतमुक्तं।
सखे मृग। एतस्मिन् तव वनैकदेशे सस्य संघर्षांश्चैत्रमेकमाह। तदहं त्वं नीत्वा दर्शयामि।
तथा चाकृते सति समृगः प्रत्यहं सस्यं खादति। तत्र पतिना तं दृष्ट्वा पाशात्तत्रैत्रे निजो जिताः
तदनंतरं पुनरागतो मृगः पाशैर्वद्धोऽविंतयत्। को मामस्मत्काले यमपाशादिव व्याध पा-
शात् शत्रुं मित्रादप्यः समर्थो भवति। तत्रोत्तरे जंबुकस्तत्रागतो विंतयत्। फलितं तावदस्माकं
कपटप्रबंधेन मनोरथसिद्धिरपि। बाहुल्येन मे भविष्यति। किं वडना। एतज्ज्ञात्रस्योक्त्यमा

हि ३ नस्य मांसासृग्लिसान्यस्त्रीनिमया प्राप्नुवन्ति । मृगसं दृष्ट्वा दीनो ब्रूते । खे । सखे किं धिममव
 २ धनं । सत्वरं त्रायस्व मां ॥ आपत्सु मित्रं यानीयाद्युधेश्वरं धनेषु वि । भार्याहीनोऽपु वि त्रेषु । व्यस
 नेषु च बांधवान् ॥ जंबुकपाशात् विलोका विंत यत् । दृष्टं ता वदयं वंधः । ब्रूते च । सखे स्तायुनिर्मिता ए
 ते पाशाः । तदहं भट्टारकवारे कथमेतान् दत्तैः स्मृशामि । मित्रानान्यथा मन्यसे । प्रभाति च यत्र या
 वक्तव्यं तन्मया कर्तव्यमिति । तदनंतरं काकः प्राप्ते काले तं मृगमनागतमवलोक्य निष्यव । त
 था विधं दृष्ट्वा च ॥ सखे किमेतत् । मृगोऽवदत् । अवधारितसु हृद्वाकास्य फलं । तथा चोक्तं ।
 सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितं विपसं निहितं तस्य स नरशत्रुनेरनः ॥ काको
 ब्रूते स स गालः कासि । मृगोऽनोक्तं । मन्मासार्थं तिष्ठत्यत्रैव काको वदत् । मित्र उक्तमेव
 मया । अप्यायं जंबूकोऽब्रवीत् । को ममापराधः । काको ब्रूते ॥ अपराधो न मे स्तीति नेत दिश्या राम
 सकारणं । विद्यते हि न संशयो भयं गुणवता वपि ॥ निः स्वस्य अरे जंबूके किं तया पापक
 र्मणा कृतं । यतः ॥ संलापितानां मधुरैर्वचोभिर्मिथ्यापचारैश्च वशीकृतानां । आशावातां श्रु

धतां च लोके । किमर्थिनां वंचयितव्यमस्ति ॥ १॥ अन्यच्च ॥ उपकारिणा विश्वे सुदमतो यः
 समाचरति पापं तं जनमसत्यसधं भगवति च सुधे कथं वरु सिपापं ॥ २॥ अथवा स्थिति रियं
 दुर्जनानां ॥ प्राक्पादयोः पतति रवा दतिष्ठति मांसे । कर्णे कलेन नु विरोति शनैर्विविचित्रं । किं
 निरूप्य सहसा प्रविशं त्यशंकः ॥ सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥ ३॥ अथ प्रभातकाले
 त्रपतिं लकुट रुस्तं प्रदेशमागच्छं तमवलोक्य काको नोक्तं । मित्र त्वमात्मानं न तव त्सं
 र्थिनं तिष्ठ । यदा वाहं शङ्करोमि । तदा त्वमुकाय सत्वरं उपसरिष्यसीति । ततः हे त्रपति नाहं
 त्युल्लोचनेनावलोकितः । तथा विधो मृतः । आलोक्य चासौ आः स्वयं न तोयमित्युक्त्वा मृग
 सवंधनात्सोचयित्वा पाशान्तं वरीतुं सयत्रो वभूवः । ततः काक शङ्कं श्रुत्वा मृगः पलायितः ।
 तमुद्दिश्य तेन व्याधेनोत्पाद्य हि प्रोत्तगुटं त्रेन रुं स्तर्गिलो रुतः । तथा त्फुक्तं । त्रिभिर्विष्ट्रिभिर्मा
 सैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः । अत्युत्कृष्टैः पुष्पपापैरिहैव फलमस्तुते ॥ १॥ अतो हं ब्रवीमि भ
 वं भवकयोः प्रीतिरित्यादि । काक पुनराह । भवतेनापि भवता नारो मम पुष्कलः तयि जीव
 ति जीवानि चित्रप्रीवद्वानघ ॥ अन्यच्च ॥ तिरश्चामपि विश्वासो दृष्टः पुण्यैककर्मणां । शतां हि

राम

रु

हि.उ.

१०

भ

साकशीलता त्वच्चित्रग्रीवयोरिव ॥३॥ स्वभावो न निवर्तते । किंच ॥ साधोः परुषितस्यापि म
नो न याति विक्रयो ॥ त ॥ न हि तापयितुं शक्यं सागरं भस्म गोक्षया ॥३॥ हिरण्यकोवृते । चम
त्तर्ष्य च पलेन सह चैहः सर्वथानकर्तव्यः ॥ तथा ह्युक्तं ॥ माः जीरो महिषो मेघः काकः कापु
रुषसाया । विश्वासान्पूर्वं त्येते विश्वासस्तत्र नोचितः ॥ किंच ॥ शत्रुपक्षे भवान् अस्माकं । उ
क्तं चैतत् । शत्रुरागानरि संदध्यात् सुस्त्रिष्टेनापि संधिना । सुतप्रमपि प्राणीयां शमयत्येव पावकं ।
अन्यत्र ॥ यदशक्यं न तच्छक्यं शक्यं चेच्छक्यमेव च । नोदकेशकटयाति । न नौर्वागकृति स्थले ॥३॥
अपरंच ॥ मरुता मप्यर्थसारेणापो विश्वसिति शत्रुषु । विरक्ता सुत भार्या सुतदंतं तस्य जीवितं ॥ न
धुपतनको वदत् । श्रुतं मया सर्वं किंतु ममैतावानेव संकल्पः ॥ त्वया सह सौहृदं कर्तव्यं । मया
नोदानां हारेणात्मानं मत्र त्वदारिव्यापादयिष्यामि तथा हि ॥ मृतघटवत् सुखमेवोदुःसंधानश्च
उर्जनो भवति । सुजनस्तु कनकघटवत् । उर्मेश्चासुसंधेयः ॥ किंच ॥ द्रव्यत्वात् सर्वलोहानां नि
मित्रा नृगपादिकां ॥ मया ह्यो मांश्च शरीरां संगतं दर्शनात् सतां ॥३॥ अपरंचैतत्तत्तात् । सतां संग
तमिष्यते ॥ यतः ॥ तैरुक्ते देपि साधूनां गुणानायांति विक्रियां । भंगमपि हि मृणालानां । मनुव

राम

१०

नैक

ध्रुवंतवः । अन्यत्र ॥ मृग । सुचितं त्यागिता सौर्यसमानं सुखदः खयोदाहिणं चानुरक्ति
श्च । सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ एतैर्गुणैरुपेतः । पुनरन्यः को मया प्राप्तव्यः । हिरण्यको वहिर्नि
स्थित्यारु ॥ अप्यायितो हं । भवता नैनवचनो मृत्युतेन ॥ तथा चोक्तं ॥ घर्मर्तनतश्चासुशीतलज
लैः स्नातं न मुक्तावली । तश्चीखंडविलेपनं सुखयति प्रत्यंगमप्यर्पितं । प्रीत्ये सज्जनभाषितं प्र
भवति प्रायो यथाचेतससद्युक्ता च पुरस्कृतं सुकृतिना माकृष्टि मंत्रोपमं । रहस्यभेदो याश्च
चनेष्टु र्यवलक्षितता । औषोनिः सत्यता स्मृतमेतन्मित्रस्य दूषणां ॥३॥ अनेन वचनाक्रमेण
नैदेकमपि । दूषणां त्वयि लक्ष्यते । यतः पदुत्वं सत्यवादित्वं कथायोगेन बुध्यते । ते सपत्न्यमचा
पत्यं प्रत्यहं गच्छाम्यते ॥ अपरश्च । अन्यथैव हि सौहार्दं द्रवस्वस्थान्नरात्मनः । प्रवर्तते न्य
थावाणीमायो पदुते चेतसः । तद्वदेत् । भवतो मिमंते ॥ ततः प्रभृतयोः परस्परं सख्यमभवत् ।
ततो हिरण्यको भोजनविशेषं दीय संसंतो व्यसविवरं प्रविष्टः । वायसोपि स्वस्थानं गतः । ततश्च
भयोः प्रत्यहं मन्यो न्याहारादिदानेन कुशलप्रलैः विश्रंभालायेश्च कालो निवर्तते ॥ एक

हि. ३. रावायसो हिरण्यकमाह ॥ वयस्य कष्टेन भ्याहारं स्थानमिदं । तदेतत्परित्यज्य स्थानांतरं गं
 ११ त्मिच्छामि । हिरण्यको ब्रूते ॥ मित्रं कुरु गंतव्यं । हिरण्यको ऽवदत् । किंतु स्थानं । वायसो ऽवदत् ।
 अस्ति दंडिकारणं कर्पूरी गौरा स्वप्नसरः । तत्र चिरकालो पार्जितः प्रियसु हृन्ममंथराभि
 धानः । कर्मः सरुजधार्मिकः प्रतिवसति ॥ यतः परोपदेशोऽप्युत्तमं सर्वेषां सुकरं नृणां । धर्मः
 स्वयमनुष्ठानं कस्यचित् महात्मनः ॥ स च मत्स्याहारविशेषे मम संवर्द्धयिष्यति । हिरण्य
 को ब्रवीत् । तत्किमत्राश्रयमयापि कर्तव्यं । यतः ॥ यस्मिन् देशे न संमानं न मित्राणि न
 बोधवाः न च विद्यागमः कश्चित् देशे परि वर्जयेत् ॥ अपरं च ॥ पंचयवनविद्योते । न कुर्यात्
 त्रसंस्थितं । धनिनः श्रोत्रयो राजा । नदी वैद्यस्तु पंचमः ॥ अतो मामपि तत्र नय । अथ वा
 यस्मिन् न मित्रेण सरुविविचक्रं ॥ थालोपैः सुखेन तस्य सरसः समीपं जगाम । ततो राम
 मंथरो हरादवलोक्य लघुपतनकुमुद्यातिथ्यं विधाय मुखकस्याप्यातिथ्ये स गौरवंच ११
 कारः पतः ॥ बालो वा यदि वा बृद्धो युवा वा गृहमागतः तस्य प्रजा वितं धीतव्या सर्वस्या

भ्यागतो गुरुः ॥ वायसो ब्रवीत् ॥ मित्रं सविशेषमस्मै प्रजं विवेहि । यतो ये पुण्यकर्माणां पु
 रीणाः । कारुण्यं नाकरो हिरण्यकनामा मुखक राजः एतस्य गुरोः कृतिं जिह्वा सरुप्रदयेन
 सर्वेश्वरः कर्तुं यदि समर्थः स्यादित्युक्ता विचित्री वोपाख्यानं चोपवर्णितवान् । मंथरः सादरं
 हिरण्यकं संप्रज्याह ॥ भद्रं त्वमात्मनो निर्जनवनमागमनकारणमाख्यातुमर्हसि । हिरण्यको
 ऽवदत् । कथयामि श्रूयतां । अस्ति चैवाभिधानायां पुरिपरिव्राजकानां च पतिः । तत्र ब्रूयाक
 र्णो नाम परिव्राजकः । प्रतिवसति ॥ स च भोजनावशिष्टं भिक्षान्नं सहितं भिक्षापात्रं नागदन्त
 के । अवस्थाप्य स्वपति । अहं च तदन्नं मृत्पुत्रं भक्षयामि । प्रायश्चमनं तरे । तस्य प्रियसु हृदी रा
 कर्णो नाम परिव्राजकः समायातः । तेन सह नानादिदेशकथाप्रसंगावस्थितो ममत्रा सार्थ
 जर्जरवंशदंडमताडयत् ॥ वीणाकर्णो उवाच ॥ किमिति भवान्मम कथाविरक्तो ऽन्याशक्तः प्र
 डाकर्णो ब्रवीत् । भद्रं नाहं विरक्तः । किंतु तावत्प्रश्यायं मुखको ममात्रापहारी सदा पात्रं
 भिक्षान्नं भक्षयति । वीणाकर्णो नागदंतकमवलोक्य ॥ कथं मुखको ऽल्लवलो ऽयमेता

वत्हरंयावदुत्पत्तिः। ततः कारुण्येन भवितव्यं। तथा चोक्तं ॥ नाकस्माद्वती वदं केशेष्वक
 ध्यं चुंबति पतिं निर्दयमालिङ्ग्य हेतु सत्रमविधति ॥ वृडाकर्णी पृच्छति। कथमेतत्। वीणाकर्णी
 : कथयति। अस्ति गौडविषये कौशावीनामनगरी। तस्यां चंदनदासनासावाता क। महाधन
 ते निवसति। तेन पश्चिमे माये सिवर्त्तमानेन कामाधिष्ठे। चे तस्या धनदर्पात् स्त्रीलावती नाम्नी
 वणिक् पुत्री परिणीता। सा च मकरकेतोर्विजयवैजयंती वयोवनवती वभूव। स च वद्विपति
 स्तस्याः संतोषाय नाभवत्। यतः शशित्वहिसा त्रीनां धर्मा त्रीनां रवाविव। मनो नरमते स्त्रीणां राम
 जरा जीर्णोद्विषे पतौ ॥ अपरंच। पलिते शपिष्टे पुंसः कानाम कामिता भेषज्यमिव मन्त्रं १२
 ते यदन्यमनसः श्रियः ॥ स च वद्विपतिः तस्या मती वा नुरागवान्। यतः ॥ धनाशा जीविता शा
 चडुर्वा प्राणभृतां सरा। वदस्य तरुणी भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३॥ अन्यच्च। नोपभुक्तं
 न च तृप्तं शक्नोति विषयान्जरी। अस्ति निर्देशनश्चैव जिह्वालेटिके वल्लं ॥ ४॥ अथ
 सालीलावती यौवनरर्पादति क्रांतकुलशीलमर्यादाकेनापि वणिक् पुत्रेण सहानुराग

वती वभूव यतः। स्वातंत्र्यं पितृमंदरे च वसति यात्रोत्सवं संगतिः जोष्टीषोरषसंनिधाननि
 यमो वा सो विदेशे तथा। संसर्गः सह पुंश्चलाभिरसकृत। वृत्तिर्निजायाः हतिः पत्युः वार्धक्य
 मीर्षितं प्रवसन्तं नाशय हेतुः श्रियः ॥ अपरंच ॥ पापं दर्जनं संसर्गः पापाव विरहोऽनं स्वप्नम
 न्य गृहे वासः स्त्रीणां वैद्वेषणानिषट् ॥ किंच ॥ स्थानं नास्ति हरां नास्ति। नास्ति प्रार्थितानरः वि ४
 तेन नारदनारीणां सती तमुपजायते ॥ अन्यच्च ॥ द्योतं कुंभसमाना रीतं गारसमः पुमान्।
 तस्मात्तद्वृत्तं च वद्विषय एक स्थानेन धारयेत् ॥ अपिच ॥ पितार हति कौमारे भर्तार हति यौवने।
 पुत्रक स्वविरेभावेन स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ एकदा सौलीलावती रत्नावली कीरणा कुर्वरेण
 र्यं तेन वणिक् पुत्रेण सह विश्रंभालापेः सुखासीना तमवलक्षितो पस्थितं पतिमवलोक्य स
 ह सोऽक्यकेशेषु गृहीत्वानिर्भरमालिङ्ग्य चुंबितवती अनमृतं रंजार पलायितः। तदा लिङ्गनमा
 लोकसमीपवर्तिना कुट्टिन्यसितयत्। नाकस्मादित्यादित तस्या कुट्टिन्या तत्कारणं परिज्ञा
 य सालीलावता दंडिता। अतो हं वीमि नाकस्मादित्यादि। मुखकवलोपष्टंभकेनाप्यत्र भवि

दि. ५
१३

तव्योऽङ्गो विचिंत्य कारणां च त्रवा डल्यधन मेव संभवति। यतः॥ धनवान् वलवान् लोके सर्वः सर्वत्र
सर्वदा। प्रभुत्वं धनमूलं हिरण्यमप्युपजायते॥१॥ ततः खनित्रसाशयतेन परिव्राजकेन विवरंघ
नित्वा मम चिरंत निधानं गृहीते॥ ततः प्रभृत्य रूनिजशक्ति हीनः सलोत्सारुरहितः। आरुर
मप्युत्पादयितुमशक्तः सत्रासंमदं सर्पे चूडाकर्तुं नादिलोकि ततश्चोक्तं॥ अर्थवान् वलवा
न्लोके अर्थोऽवति पंडितः। पश्येत्तं मुखकं पापं स्वजातिसमतां गतिं॥ किंच॥ अर्थेन रुविही
नेस्य पुरुषस्यात्य मेधसः। क्रियासर्वविनिष्पत्तिः। श्रीशेषु शरितो यथा॥ यस्यार्थस्तस्य मित्रा
णियस्यार्थस्तस्य बांधवाः। यथस्यार्थः स पुमान् लोके। यस्यार्थः स च पंडितः॥ अन्यच्च॥ अ
पुत्रस्य गृहं शून्यं संमित्रस्य रहितस्य च। मूर्धस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्यं दरिद्रता॥ अपिच॥ ता
नी क्रियान्यविकलानि वपुस्तदेव सा बुद्धिरप्रतिस्तावचनं तदेव॥ अर्थो भ्राता विरहितः पुरुषः
स एव तान्यङ्गो न भवतीति विचित्रमेतत्॥ एतत्सर्वमाकर्ण्य लोचितं ममात्रावस्थानं न युक्तं। इदं
नीयद्वा न्यमेतद्दत्तांत कथं नैतदप्यनुचितं यत्॥ अर्थनाशं मनसापंगुदेऽश्वरितानि च। वच

राम
१३

नंचापमानं च मतिमान् प्रकाशयेत्॥ तथा लुक्तं॥ अत्यंतविमुखे देवो व्यर्थं तव च पौरुषे मनस्वि
नो दरिद्रस्य वनादन्यः कुतः सुखं॥ अन्यच्च॥ मनस्वी स्त्रियते कामां कार्पन्यं न तु गच्छति। अपि
निर्वाणमायाति। पावको न च शीततां॥ किंच॥ कुसुमस्तव कस्य वदि गती तु मनस्विनः॥ सर्वलो
कस्य वा मूर्ध्नि विशीर्यते वने पिव॥ यदत्रैव प्रार्थनया जीवन्तं तदतीव गह्रितं॥ वरं विभवहीनेन
प्राप्तोः सन्नर्पितो नलः। नोपचारपरिभ्रष्टः रूपणः प्रार्थितो नरः॥३॥ अपरंच॥ दारिद्र्यादिय
मेति दीपरिगतः प्रभृत्पुनरेतजसो निस्तेजाः परिभ्रूयते परिभवा निर्वेदमागच्छति निर्विन्नः
शुचमेति शोक विरतो बुद्ध्या परित्यज्यते निर्वुद्धिः ह्येत्येत्येति धनता सर्वापदामास्यदे॥१॥
किंच॥ वरं कार्यं मौनेन च वचनमुक्तं यदन्तं। वरं क्लैवं पुंसो न च परत्राभिगमनं वरं प्राणा
स्त्याज्या न च पिशुनवादे। यभिरतिवरं भिक्षासिद्धेन च परधुना स्वादनं सुखं॥१॥ अपिच॥
सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमोजरे वलावल्याणं। हरिहरश्चैव हरितं गुणशतमप्यर्पिता
हरति। विमृष्यते किं महं परपिडेनात्मानं संयोजयामि॥ कष्टं भोक्तुं पिद्वितीयं मृत्युद्वारं॥

यतः पल्लवग्राहिणां त्वं क्रयः क्रयितं च मैथुने । भोजनं च पराधीनं त्रयः पुंसां विडं वना ॥ अन्यच्च ॥
 रोमीतिरप्रवासी परान्नभोजी परावसशायी । यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥
 इत्यालोच्य मोहात् पुनरपि कतिपयदिनानि गमयितुं तदन्नं गृहीतुं गृहमकचवं । तथा चोक्तं ॥
 लेभेत्तुद्विस्वले तौ भोजनयतोऽप्यंष्टावर्तौ उः खमाप्नोति परत्रैव मानवः ॥ अतो हं वीर्या
 करोति तेन जर्जरवंशखेदेन ता उतः सदाहमस्मिन्तयं ॥ तुष्टौ ह्यसंतुष्टे नियतमापद्रुहि ।
 तथा च सर्वा संपत्तयस्तत्प्राप्तं संतुष्टं यस्या मानसं । उपान ऊढपादस्य ननु चर्मास्तेव भूः ॥ अ
 न्यच्च ॥ संतोषाच्च तत्प्राप्तं संतुष्टं यस्या मानसं । उपान ऊढपादस्य ननु चर्मास्तेव भूः ॥ अ
 किंच ॥ असेवतेश्वरं द्वारमेदृष्टं विरुध्यथ । अनुक्तं लीववचनं । धन्यं कस्यापि जीवितं ॥ यतः राम
 नयोजनशतं हरं वा ह्यमानस्य तत्त्वया । संतुष्टस्य करप्राप्यं भवति नारदः ॥ ११ ॥ ततः सर्व
 थाः वस्थोचितः कार्यपरिहृदः । श्रेयान्न । उक्तं च । को धर्मोऽस्तु तदया किं सोऽयं मरोगिता । जग
 तियन्नोः कः श्रेहः सदावः किंपादित्यं परिहृदः ॥ तथा हि ॥ यजेत कं कुलस्यार्थं । ग्रामस्यार्थं कुलं

राम
 १४

त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थं ग्रामार्थं दधिवीत्यजेत् ॥ अपरं च ॥ पानीयं वा निराहारं । स्वादुन्नं च ॥
 भयोत्तरं । विचार्य खलु पश्यामि तन्मुखं यन्निर्वृत्तिः ॥ इत्यालोच्य हं निर्जनं वनमागतः । ततोऽस्मात्पु
 ण्योदयादनेन भित्रेणाहं ते हानुहत्या नुगृहीतः । अधुना च ॥ पुण्यं परंपरया भवदाश्रया
 मया स्वर्गं एवायं प्राप्तः ॥ यतः संसारविषद्वेषे फलेऽमृतोपमेका व्यामृतं तस्मात्स्वा
 दसंगमः सज्जनैस्सह । मंथर उवाच ॥ युष्माभिरति संचयः कृतस्तु कृतो यं शेषः ॥ यतः ।
 उपार्जितानां मर्यातां त्याग एव हिरण्यं । ततोऽगोदरं संख्यातां परीवारुदवां भसां ॥ अन्यच्च ॥ नि
 जसौ ख्यं परित्यज्य यो धर्मात्तु न निरुक्तिः । परार्थं भारवाही च क्लेशस्येव हि भाजनं ॥ अपरं च ॥
 दानोपभोगरहितधनेन धनिनो भवामः किं तेनैव धनेन धनिनो वयं । अन्यच्च ॥ असं
 भोज्येन सामान्यं कृपणस्य धनं परैः । अष्टदमति संवंधोऽहो नौ दुःखेन गम्यते । तथा चोक्तं । रा
 ने प्रियवाकु संहितं ज्ञानमगर्वं ह्यमान्वितं सौख्यं त्यागसंहितं च विद्वत् । दुर्लभमेतच्च तदुच्यते
 राणां । उक्तं यदस्ति । कर्तव्यः संचयो नित्यं कर्तव्यो नाति संदयः पश्य संचयशीलेन धनुषा

१३. तानि पातितः ॥ सो ब्रवीत् ॥ कथमेतत्संथरं कथयति ॥ अस्मिन्कल्याणकटकवाभक्तव्यो भैरवो
 नामव्याधः सचैकदा पापद्विबुधः सन् वंध्याटवी मध्यगतः ॥ तत्र तेन व्याधेन व्यापादितं मृगमाशया
 गच्छता घोराकृतिः शूकरोदृष्टः ततस्तेन मृगं भूमौ निधाय शूकरः शरैरगारुतः शूकरेणाश
 त्यधनिघोरगर्जिकुर्वाणो स व्याधोऽपि सुष्करो दहतः ॥ किन्तु मृगवाय पातयतः ॥ जलमग्निं
 विध्वंशम् ॥ ह्युद्याधिः पट्टनांगरेः निमित्तं किं विदासाद्य ॥ देही प्राणो विमुच्यते ॥ अत्रांतरिही
 र्घरावो नाम जंबुकः परिधमन्नाहारार्थं तान् मृगव्याधशूकरानवलोकयामास ॥ आलोक्या
 चिंतयत् ॥ मृदुद्राज्यं मे समुपस्थितं ॥ अथवा ॥ अचिंतानि उः खानि यथैवायंति देहिनां ॥ सुखा
 न्यतथा मन्यदेवमत्रातिरिच्यते ॥ १॥ भवतु एभिर्ममैर्ममैकं समधिकं यावज्जीवं न मे भवि
 ष्यति ॥ ततः प्रथमबुभुक्षुः तावदिमं निस्वादकोदंडं नीलं स्नायुवंधं स्वादयामीत्युक्त्वा
 तथाकरोत् ॥ ततः किन्नेस्नायुवंधे द्रुतमुत्पतितेन धनुषा हृदि भिन्नः स हीर्घरावः पंचत्वंगतः अतो
 रुं ब्रवीत् ॥ किं कर्तव्यः संवयोनित्यमित्यादि ॥ किंच ॥ यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनं ॥ अन्ये

राम
 १५

मृत्यस्य क्रीडंति शरैरपि ॥ इदानीं यांतु किमिति क्रांतो पर्वानेन ॥ यतः ॥ नाप्राप्य मभिवां कुं
 तिनष्टं नेष्टं ति शोचिंतं ॥ आपत्स्यपिन सुखं तिनराः पंडितबुद्धयः ॥ तद्वयस्य सर्वथा सोत्साहेन
 त्वया भवितव्यं ॥ शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खीयस्क क्रियावान्पुरुषः स विद्वान् ॥ सुचिंत्य मप्य
 षधमाठराणां ननाममात्रेण करोत्यरोग्यं ॥ अन्यच्च ॥ न स्वल्पमप्यव्ययसायभीरो करोति वि
 ज्ञानविधिं गुरां हि ॥ अधस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि प्रकाशयत्यर्थं मिह प्रदीपः ॥ १॥ तद्वत्सविशे
 षेण प्रीतिः करणीया ॥ एतदपि न मंतव्यं ॥ खान भ्रष्टानसो भंते केशादंता न खानराः ॥ इति विज्ञाय
 मतिमान् ॥ स्वस्थानं न परित्यजेत् ॥ १॥ एतदपि कापुरुषस्य वचनं ॥ देशानुत्सृज्य मिच्छेति सिंहाः
 सत्पुरुषा गजाः ॥ तत्रैव निधने यांति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ १॥ तथा चोक्तं ॥ को वीरस्य मनस्विनः
 स्वविषयः को वा विदेशः स्वतो ॥ यं देशं स्वयतेतमेव कुरुते वाहू प्रतापार्जितं ॥ यद्देशं न खलौ गल
 प्रहरणः सिंहो वनंगारुते ॥ तस्मिन्नेव हतदिपेन्द्रुधिरैस्त्वस्मिन् नित्यात्मनः ॥ १॥ अपरंच ॥ नि
 पातमिव मंडूकाः सरः प्रसीमिवां उजा ॥ सोद्योगं नरमायांति विवसाः सर्वसंपदः ॥ किंच ॥ उः

हि. ३. स्वमापतिंसेवेत्सु स्वमापतिंतथा॥ चक्रवर्त्यवर्ततेऽः खानिचसु खानिच॥ अन्यच्च॥ उत्सारु
 संपन्नमदीर्घसूत्रं। क्रियाविधितेव्यसनेष्वसक्तं। शूरं कृतं तं दृष्टौ हृदं च। लक्ष्मीस्वयं याति नि
 वासहेतोः॥१॥ विशेषतश्च। विनाप्यर्थे धरिः सृशति बहुमाना नृतिपदं। परित्यक्तोप्यर्थः परिभ
 वपदं याति कृपणः। स्वभावा डडूतो गुणसमुद्रया वाति विषयं। यतिं सैरी किश्वात कनकमानो
 पिलभते॥ किंच। धनवानिति हिमं दस्ते किं गतविभवो विखादमुपयासि। करविहृतकंडुकसमाः या
 तोत्पातामनुधाराणां। पश्य। अभ्रच्छाया खलप्रीतिर्नवसस्यात्तियोषितः। किंचित्कालोपभोग्यानि
 योवनानि धनानि च। अन्यच्च॥ वृत्त्यर्थे नातिचेष्टे साहिधानि विनिर्मिता। गर्भाधिपतिर्ते जंतो
 मातुः प्रवसते स्तनः। सखे। येन शुक्ली कृता रुसाः शुकोश्च रुरिती कृताः। मयूरा मित्रिताये
 न सते वृत्तिं विधास्यति। अपरंच॥ जनयं त्यजने डः खंतापयंति विपत्तिषु। मोहयेति वसंप
 त्रौ कथा मर्याः सुखावहाः॥ धर्मार्थे यस्य विज्ञेहा वरंतस्य निरीहता। प्रज्ञालनादिपंकस्य हरा
 दस्य शर्नं वरे। यथा त्यामिषमाकाशे धिभिः सापदे भुवि। भुजते सलिले मत्स्ये स्तथा स

राम
 १६

र्वत्र वित्तवान्॥ राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः सुजनादपि। भयमर्धवतां नियं नृत्योः प्राणाभ्यतो
 मिव॥ जन्मनि क्लेशवडुले किं डः स्वमतः परं। इच्छासंपद्यते नास्ति यच्चेकान निवर्तते॥ ध
 धनेतावदसुलभं लब्धं कुरुणा पाल्यते। लब्धेनाशो यथा नृत्यस्तस्मादेतन्न चिंतयेत्। तस्य
 याचेत्यरित्यक्तः कोदरिद्रः क ईश्वरः। तस्याश्च प्रसरोदतो दास्यं च शिरसि स्थितं॥ यद्येदेव हि
 वों हेतततो वां कानि वर्तते। म॥ प्राप्तस्वार्थतः सोऽर्थो यतो वां कानि वर्तते॥ किंबहुना मम
 पदपाता न्मयैव सह त्रकलो तीयतो। यतः॥ आमरणांताः प्रगाया। कोपाश्च हरा भंगुराः॥
 परित्यागाश्च निःसंगान भवंत्यमहात्मनो॥ लघुपतनको वृते। धन्योऽसिर्मथर सर्वथा श्रय
 र्णीय गुणोसि। यतः संतस्वसतां नित्यमाप डडूरगा ह्रमः। गजानो पंक मत्तानो गजास्व
 धरंधराः श्लाघ्यः स एवो भुवि मानवानां स उन्नतः सत्सुरुषः स एव। यस्यार्थिनो वाशरणा
 गता वानाशा विभंगादिमुखाः प्रयांति। ततस्तेन तत्र सेकादार विहारं कुर्वणाः संतुष्टाः सु
 खं वसेति। अथ चित्रांगनामा नृगः केनापि त्रासितः तत्रागत्य मिलितः ततस्तपश्च

५३. शयांतं भयहेतु कमाकलज्यमंथरोजलंप्रविष्टः। मूखकोविवरं च। काकश्चोद्दीयवहाग्रं गतः। त
 तोलंलघुपतनकेन सहैरनिरूप्यभयहेतुर्नकोप्यालोकितः पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनः स
 ५० वेमिलितोपविष्टः। मंथरोक्तं। मृगस्वागतंते। सेक्यास्वाहामनुभूयतां। अत्रावस्थानेन
 स्थानमिदं सनाथी क्रियतां। चित्रांगो ब्रूते॥ लुब्धकेन त्रासितो हं भवतां शरणमापन्नो भव
 द्विः सह मित्रत्वमिहामि। हिरण्यकोऽवदत्। मित्रत्वं तावदस्माभिः सहाया त्रा निष्पन्न
 मेव भवतः। यतः अरस्मिन् सत् संवेधतथा वंशकुमागतं रक्षितं व्यसने भ्यश्च मित्रं रीये च त
 विधं॥ तदत्र स गृह निर्विशेषेण स्वीयतांमिति। तच्छ्रुत्वा मृगः सानंदः कृतस्त्रिहाराः पा
 नीयं पीत्वा जलासने तस्मादायायामुपविष्टः॥ अथ मंथरो ब्रूते स एव मृगकेन तं त्रासितो
 सि। अस्मिन्निर्जनैवने कदाचिद्वाधाः संचरन्तिः। मृगोक्तं। अस्तिकं लिङ्गविषये रुक्मा राम
 गदोनामनृपतिः दिग्विजयक्रमेण समागत्य वंद्यभागानदीतीरे समावसितो वर्तते। प्रात १२
 श्वतेनागत्य कर्पूरसरस्तीरे भवितव्यमिति। व्याधानां मुखार्तिवदंती श्रूयते। तदत्रापि प्रा

तरेवावस्थानं भयहेतु रेवेत्यालोच्य यथा कार्यमारभ्य तां कर्मसमयमाह। जलाशयांतं
 तावदहं गच्छामि। काकं मृगावपुक्तं वतौ। एवमस्तु। ततो हिरण्यको विमृश्यावृवीत्। जला
 शयांतरे प्राप्ते मंथरे स्यात्कुशलं। स्थले गच्छतः। कविधाः यतः। अमोसिजभलजंतुनां दुर्गं दु
 र्गनिवासिनां स्वभूमिश्च पदानीनां राजां मोलवलं वलं॥ सखिलघुपतनकं अनेनोपदेशेन
 स्वयं वियाः यथा कदाः पीडितं सनकुप्युलं। वणिक्पुत्रो भवदुःस्वीतं येन भविष्यति। ते उचुः
 कथमेतत्। हिरण्यककथयति। अस्तिकं नृपकुं ज्ञेयं शेरजावीरसेनोनामा तेन पुवीरपुत्र
 रनाम्नि महुन गरोलुं गंधलोनामराजपुत्रो भोमपतिः कृतः समहा धनस्तस्मात्तत्र नग
 रं भ्राम्यन्ति प्रोढवनां लावण्यवंती वणिक्पुत्रवधूमा लो कयामास॥ ततः स्वगृहं गत्वा
 स्मराकुलितमिति। तस्याकृते हतीं प्रहितवान्। सापिला वराणवती इरादत्तं वलोक
 नेन स्मरशरप्रहारजर्जरितं हृदयातरे कविना भवत्। तथा ह्युक्तं॥ श्रीराम प्रियकश्चिर
 प्रियो वापिन विद्यते। गावस्तु गामिवारणो प्राप्नुवंति न वनं॥ अथ हतीवचनं श्रुत्वा वराण
 वत्सवाच। अहं पतिव्रता॥ ततः सा भार्या या गृहे हत्वा। सा भार्या याचपुत्रिणी। सा भार्या याच

ति प्राणा सा भार्यायापतिव्रता ॥ अन्यच्च ॥ न सा भार्येति मंत व्यायस्याः भर्तृनतुष्यति । अग्निसाक्षि
 कमर्यादो भर्तृहि शरणां ध्रियः ॥ १॥ ततो यद्यश्वि शति मे प्राशे श्वरस्तत्परमहं विचारितं करोमि ।
 हत्योक्तं । सत्यमेतत् । लावणपवत्युवाच सत्यमेतत् । एतत्सर्वं श्रुत्वा गत्वा च हृत्पातं गवलस्य निवे
 दितं । तु गवलो ब्रवीत् । स्वामिना नीयस्तमर्पयतयेति । कथमेतत्सका । कुट्टन्याह ॥ उपायः
 क्रियतां । तथा चोक्तं ॥ उपायेन हियक्त्वा नतत्तु कां पराक्रमे ॥ शृगालेन हतो रुक्मी गच्छता पंक
 वर्मना ॥ राजपुत्रो ब्रूते ॥ कथमेतत् । सकथयति । अस्ति वृक्षारण्ये कस्तूरतिलको नाम रुक्मी
 मालोका सर्वे शृगालाश्चिंतयन्ति । यद्ययं केनाप्युपायेन म्रियते । तदा स्माकमेतद्देहेन मास च उ
 प्ये स्वेच्छा भोजनं भविष्यति । तदेकेन वृक्षे शृगालेन प्रतिज्ञातं । मया बुद्धिप्रभावादेतन्मरणा
 साधयितव्यं अनंतरं च । स शृगालः कस्तूरतिलकस्य सकाशं गत्वा साष्टांगपातं प्रणम्योवाच ॥ राम
 देवदृष्टिं प्रसादं कुरु । रुक्मी ब्रूते । कस्तूरकुतः समायातः सो ब्रवीत् । जंबूको हं सर्वे वनवासि १८
 भिपशुभिः मिलित्वा प्रस्थापितो हं । उक्ते च । विना राजा अवस्थातं न योमि । तत्राटवीराश्च जे
 अभिषेकुं भवान्सर्वस्वामि गुणोपेतो निरूपितः यतः ॥ कुलाभिजाताचारैर्यः स च शुद्धः प्रतापवा

धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥ १॥ अपरं च पश्य ॥ राजानं प्रथमं विदेत् । ततो भार्या
 ततो धनं । राजन्यसतिलोके स्मिन् । कुतो भार्या कुतो धनं ॥ १॥ अन्यच्च ॥ पर्यन्यद्व भूताना माधार
 पृथिवीपतिः । विकलेषु हि पर्यन्ये । जीव्यते न तु भूपति ॥ ३॥ नियतविषयकं ती प्रायसो हं उयोगा
 जगति परवसे स्मिन् दुर्लभः साधु व्रतः । कृशमपि विकले वा बाधितं वा धमं वा । पतिमिव कुल
 नारी हं उभीत्या भूपति । यथा लग्नवेला न चलति तथा सत्वरमागम्यातामित्युक्ता उक्ता यच
 लितः । ततो सौराज्यलोभा कृष्णकर्पूरतिलकः । शृगालवर्मना धावन्मडा पंकं निमग्नः । रुक्मी
 त्रे । सखे शृगाल किमधुना विधेयं । पंकं निपातितो हं । शृगालेन विहास्योक्तं । देवमम
 पुच्छेकरावले वनं कृत्वा उत्रिष्ट । यस्य वसितया विश्वासः । कृतः । तथा त्यक्तः । संत एव सतां
 नित्यमापदुरा हंतवः । गजानां पंक मग्नानां गजा एव धरंधुराः । यदि सत्संगरते भवि
 च ॥ १॥ अथ सज्जन गोपीपति घासि ॥ १॥ अतो हं ब्रवामि । उपायेन हियक्त्वा मित्यादियातः ।
 कुट्टन्युपदेशेन तं चारुदंत नामानं वशि कुत्रं सराजपुत्रं सेवकं चकार । ततो सौ सर्वविश्वा

हि ३ सकार्येषु नियुक्तः। एकदा ते नरा जपुत्रेण स्नानुलिप्तेन कनकरत्नालंकारधारिणोक्तं। मया मासमेकं
 १२ यावद्वैरीव्रतं कर्तव्यं। तदद्यारभ्य दिनं प्रति रात्रौ एकमेकं कुलीनां युवतीमातीयसमर्पया समया
 यथोचितं पूजयितव्येति। सचरुदंतस्तथा विधांतरणीमानायसमर्पः पश्चात्पुत्ररूपः किमयं क
 रोतीति सचतुंगवलस्त्रां युवतीवस्तत्रैव वस्त्रालंकारैः संपूज्य रत्नकंदस्त्रां तत्रां प्रस्थापितवान्। अ
 थवर्णिकुत्रेण तदृशोपघातं विश्वसेनलोभाकृष्टचेतसा स्ववधूरा नीयसमर्पिता सचराजपुत्र
 त्तो हृदयप्रियां लक्ष्मणवतीं परिज्ञायो ह्याया निर्दयमालिङ्ग्य निद्रामिलितलोचना पर्यंतके
 तथा स रुतिषसादातदालोचो बर्णिकुपुत्रश्चित्रलितितरेवेति। कर्तव्यताम्रटः परं विषादमु
 पागतः। तथा तयापि भवितव्यमिति। तद्वितवचनं वधार्य मरुता भयेन मुखेव समंशरस
 जलाशयमुत्सृज्य चलितः। तेपि हिरण्यकादयस्तमनुपसरंति स्म। ततः केनापि व्याधेन तं काननं
 पर्यटता समंशरप्राप्रः॥ प्राप्य च तं गृहीत्वा। उक्ताय नंधनुषि वधीभ्रमरा क्रमाकुलो गृहाभि
 मुखं प्रयातः। अथ ते मृगवायसमूहस्य कोः परं विषादं गताः संततमनुगच्छेयुः हिरण्यको विल

१२
 राम
 १२